

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№17
(19450)

2021 чылдың
март 10
среда

Хүннүн үнери — 07.00
Ажары — 18.20
Хүн дурту — 11.20

Садар өртээ хостуг 12+

“ХӨӨМЕЙИМНИ САЛБАС-ЛА МЕН...”

Лопсан Мундукайның Март 8-ке уткуштур чарлаан концертинге хостуг олут чок болган. Дыка аныак хирезинде сураглыг хөөмейжи республика чергелиг болгаш чурт деңнелинде болуп эртип турган конкурстарның каш дакпыр лауреады болгаш “Гран-при” дээди шаңналдың эдилекчизин Тывада танывас кижиге чок.

“Бичии тургаш-ла сценаже үнер, “мени

чарлавыт, мен Коңгар-оол Ондар дег ырлааын” — дээр кижиге деп, авазының эштери чаптап сагынды. Ол 2019 чылда Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг колледжизин дооскаш, Тыва национал оркестриниң хөгжүмчүзү болуп ажылдап кире берген. Ол-ла чылдың кыжын Тыва Национал музейниң ажылдакчыларының чалалгазы-биле Моолга аян тудары-биле бар чыткаш, озал-ондакка таварышкан түңнелинде бо хүннерге чедир эмнээшкин ап турар.

Травматолог эмчилерниң дузазы-биле талантылыг аныак хөгжүмчүнүн бут кырынга катап туруп кээрин чоок кижилери, эштери болгаш хөөмейиниң мөгейкичилери идегел-биле манап турар. Ынчангаш болуп эрткен концертке кижиге бүрүзүнүн чугаалаан чымчак сестери болгаш күзелдери: бодунга бүзүрел, ынак эжи Ай-Хоо-биле быжыг ынакшылдыг болгаш кады каң дег болуру болган.

(Уланчызы 2-ги арында).

ГУБЕРНАТОР ТӨЛӨВИЛЕЛДЕРИН ЧУГААЛАШКАН

3-кү арында

Чонну ажылга хаара тудар албанның 30 чыл байырлалының бүдүүзүнде...

4-кү арында

УРАН ЧУҮЛДҮН “КҮЗҮҢГҮЗҮ”

5-ки арында

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛЫНГА

1935 чылдың чуруу

Чазак Даргазы социал четкилерде

2021 ЧЫЛДА САҢ-ХӨӨНҮ БЫЖЫГЛААР

– Бистиң республикавыска Чоннуң бот-идепкейиниң чылы кылдыр чарлаан 2021 чылга саң-хөөнү быжыглаар. Регионалдыг болгаш муниципалдыг бюджеттерде бо сорулгаже ниитизи-биле 28 млн. рубль планнаттыңан. Оон ыңай Орук фондузу орук ажил-агыйының адырында чоннуң төлөвилелдеринге 7 миллионну тускайлаан.

Чоннуң бот-идепкейжизиниң чылының туктарының адаанда коммерциялыг эвес албан черлеринге грантыларны база кириген бис. Коммерциялыг эвес албан черлерин деткири-биле республика бодунуң акша-хөреңгизинден 7 млн. рубльди аңгылаан. Президентиниң грантыларының фондузу Тывага 7,17 млн. рубльди тускайлаан. Ниитизи-биле коммерциялыг эвес албан черлеринге чыылдавыс 14 млн. ажыг рубль. Ол дээрже шыңгы төлөвилелдерге чоруп болур хей түңдүр.

Чогаадыкчы орукче делгемнер бар. РФ-тиң Президентиниң болгаш Тыва Республиканың Баштыңының гранты-

ларынче мөөрейлер чарлаттыңан, чагыларны май 31-ге чедир хүлээп алыр. Ол 10 аңгы угланышкынныг: социал хандырылга болгаш чединмес чоруктан камгалал, кадык амыдырал болгаш кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурбазына удур хемчеглер, өг-бүлелерни, ие байдалын, чаштарны деткири, аныяктарның бот-идепкейжи чоруу, культура болгаш уран чүүл төлөвилелдери, этнотуризм сайзыралы, төөгүнү кадагалап арттыры, долгандыр бойдушту болгаш дириг амытаннарны камгалаары, националдар аразына болгаш тайбың хамаарылгага чөпшээрел, күрүнө ниитилели. Адыр бүрүзүңге четчир арга-дуржулгалыг албан черлери бар. Оларга грантылар дээрже боттарының планнарын боттандырына дендии эки арга-дыр. Ол дээр демиселге чедиишкиннерни күзедим, чаңгыс чер-чурттугларым! Националдар ажил-агыйының талазы-биле агентилели тайылбыр ажылын чорударын диледим – деп, Шолбан Кара-оол хууда арнында бижээн.

Хүннүң медээлери

ТАҢДЫНЫҢ
ДАЛГАНЫН
САДА БЕРГЕН

Таңды кожуунда хууда сайгарлыкчы Михаил Санников далганын база оодурбаны дээрбедеп турар. Хүннүң-не 3 тонна далганын бүдүрүп, суурда 8 кижини ажил-биле хандырган.

Бо сайгарлыкчы далганын Кызылдың хлеб заводунда база “Чагытай” хлеб быжыра бүдүрүлгедэ дужаап турар. Оон ыңай Кызылда көдээ ажил-агый базаарларында база бар. Ажил-агый шуудаан сайгарлыкчы ам-даа бурунгаар көрүштүг ажилдаарын чугаалаан.

КОСТРОМАДАН
ААЛЧЫЛАР

Костромадан келген аалчыларга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бистиң республикада аалдап келгени дээр база губернатор Сергей Ситниковка өөрүп четтиргенин илереткен.

Оон ыңай ТР-ниң культура сайыды

Алдар Тамдын биле Кострома областың культура департаментиниң директору Марина Назина кады ажилдажылга дугайында дугуржулганы чарган.

Костромадан аалчылар болгаш артистер Национал музейге “Костроманың уран чүүлү” делгелгени сонугаан. В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрына «Кострома» баледи Күчүлүг Русьтун база оон чонунуң амыдырал-чуртталгазының дугайында шииде күрүнениң төөгүзүн «Россияның национал «Кострома» шоу, А. Перовтун удуртканы Кострома облазының күрүнө филармониязының үрер хөгжүм оркестриниң оюн-көргүзүүн бараалгатканнар.

• Чазак хуралын Тываның Чазак Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт башкарып эрттирген. Бо хуралга часкы хову ажилдарына белеткел база мал оолдаашкынының дугайында болгаш чугула ажил-херектер талазы-биле база чугаалашкан.

Бистиң корр.

“ХӨӨМЕЙИМНИ
САЛБАС-ЛА МЕН...”

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Кончуг чараш концертке орус, тыва, англи, итальян ырлары Лопсан Мундукайдан аңгыда өске сураглыг артистер, “Алаш” бөлүү, Тыва национал оркестр, Мergen Куулар, Ай-Кыс Кыргыс, “Чаңгы-Хая” бөлүү дээр өскелер-даа күүсеткен.

Кадының аайы-биле ажилдавас ужурлуг деп эмчи комиссиязының шиитпири бар-даа болза, чонун өөртүп, ол бергелерге торулбаан, сценаже үнүп, “Хөөмейимни салбас-ла мен, хөмге сукаш чүктөп аар мен” деп сөстөрни бадыткап чорууру, аныяк хөгжүмчү кайгамчыктыг чараш болгаш кижизиг мөзүлүг деп көргүзүп турар.

“Шын” солун-биле оон номчукчуларының мурнундан депутаттар болгаш эрге-чагыргада ук айтырыг дугайында шиитпир хүлээп алыр эргелиг яамы даргаларындан дилээривис болза, талантылыг хөөмейжисти деткип, күрүнелер аразында харылзаа тудуп, сургакчылап чорааш кадыын чидиргенин барымдаалааш, Кызылга чурттаар орансавадан күрүнө мурнундан бээрин база айтырыгны шиитпирлептерин дилээр. Ажылдап чораан черинге амгы үеде юридиктиг хамаарылгазы чок, Национал

оркестр хоойлу-биле ажилче хүлээп алыр эргези база чок, ховар дээр чараш үнүг огулусту деткип, доктаамал ажилдавас-даа болза, уран чүүлден ыравайн, чаа ажиттыңан Хөөмей Академиязында башкылаар шактар алгаш мергежили-биле чонунга бараан болуп чорзун деп сорулга-биле, хоорайга Лопсан Мундукайны быжыглаар, бажың-балгатты ховар талантызы дээр үндүрүп бээрин Тываның бүгү чонну деткир боор деп бүзүрөп артывыс.

Шаңналдары:

“Хамнаарак 2014” Гран-при
“Хамнаарак 2015” Лауреат
“Сыгырганың сыгыды” диплом
“Сарадак 2015” Гран-при
“Дельфийжи оюннар” дипломнар 2015, 2018, 2019 ч.ч.
“Хөөмей 2018” делегей чергелиг симпозиум лауреат
“Сочинчи олимпиада талантылары 2016” – диплом
ТР-ниң Чазаның Баштыңының диплому 2017 ч. “Аныяк талантыларның деткимчези”
“Үстүү-Хүрээ 2017” диплом
“Дембилдей 2017” диплом
“Сыгыт 2020” Гран-при
“Тоол болгаш тоол чажыды” 2021 ч.

Кызылдың мэриясында

СОЦИАЛ ЧЕТКИДЕ ЧОННУҢ
АЙТЫРЫГЛАРЫ

Айтырыг: Бис 9 дугаар каътта чурттап турар бис, Лопсанчап 31, 37, 39 бажыңнарның каш кожолары. Эрттен эрте (7-9 ч) туруп келирге, соок суг чок боор, азы чок болза дамдылап кээр турар болур. Улуг-хүнде чунар суг база чок болур база-ла каш дамды кээр. ТСЖ-ге долгаарга, шупту краннар ажык дээр. Хемчээр черле кажан алыр силер? Немей подвалга күштүг моторлардан-даа болза салып көрзе кандыгыл? Чаш ажы-төл эрттен чунмай, өөренип чоруй баар-дыр. Бис боттарывыс база ажилга баргаш, чунар ужурга таваржырдыр бис. Март 5-тиң хүнүндө база-ла соок суг шуут-ла чок.

Кызылдың мэриясы:

Хоорай ажил-агыйының департаментиниң специалистери бо айтырыгны шиитпирлээр-биле “Водоканал” КХН-биле ажилды чоруткан, ынчалза-даа ол чуртталга-хандырылга бүдүрүлгези тускай суг сордурар дериг-херексел тургузарындан ойталаан болуп турар. Ынчангаш силерге сүмелээривис болза, ол бажыңда чурттап турар хамаатыларның эргезин хажыдып турар болганда, хайгаарал органнарныч билдиришкн кириер болза эки боор.

Айтырыг: Ленин кудумчузунда чаа тудуп турар бажыңдан квартира садып алырда кайнаар баар ирги? Ол бажың кымга хамааржып турар азы “социал программа”-биле тудуп турары ол бе?

Кызылдың мэриясы:

Ленин кудумчузунда 94 квартиралыг чуртталга бажыңын “Специализированный застройщик “Новый город” КХН деп тудуг организациязы ажилдарын кылып чорудуп турар. Харылзажыр телефону 4-85-29.

АЛТАЙЛАР АРТЫШТЫҢ КОГУН
ҮСПЕЗИН НЕГЕП ТУРАР

Алтай дылда “арчын” деп адаар ыдыктыг үнүш – артышты Алтай Республикада акша үндүрүп алыр дээр кижилер караа көзүлбестеп, когун үзе кырып туруп берген деп, Арам башкы бодунуң дүвүрелин видеога салып, социал четкилерге үндүргөн.

“Бистерге: алтайларга, тываларга, моолдарга, буряттарга, калмыктарга артыш дээр ыдыктыг “эртине” кыл-

дыр санаттынып турар. Бис оон-биле хай-бачыттан арыглып чоруур бис, ынчалза-даа бис үнүштү камны-биле ап чоруур бис, дазылы-биле тура бербейн, чүгле бүрүлерин алгаш, кургаткаш, дээрбелеп алгаш, салаа бажыңга өйлөштүр алгаш, ажыглап турар бис. Өске черниң бизнесменнери кам-хайыра чокка бойдушту үптөп турар таварылга-биле чөпшээржиш шыдавас бис” – деп, алтай буддистерниң улуг лама башкызы чугаалаан.

Оон оралакчызы Арчын башкы: “Бис бо үнүштү Кызыл дептерже кириер деп чоннуң саналын деткип тур бис, артышты садып-саарар чорукту хоойлу езугаар хүлээп алгаш чурумчудуп, шеглээр дугайында айтырыг сөөлгү үеде чиди-биле тургустунуп келген”.

Тывада артышты база хөйү-биле садып турар, бо үнүш Кызыл дептерже кирбейн турар-даа болза, нептереңгей эвес санныг, “Бис база артышты хума-галаар болзувуса эки, ол дугайында үргүлчү бодаар-дыр мен – деп, бир эртемден “Шын” солунга тайылбырын берди.

Саяна МОНГУШ
белеткээн.

ГУБЕРНАТОР ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРИН ЧУГААЛАШКАН

Март 6-да Улуг-Хем кожуунга Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Сайдаш Монгуш, яамының килдис начальниги Сай-Суу Ооржак база Шолбан Чымба ажил-агыйжы сур-гакчылаашкын-биле келген.

Кожуун чагыргазының хурал залында кожууннуң удуртукчулары, специалисте-ри, суму чагырга даргалары киржилгелиг хуралга "Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө", "Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг", "Социал хөмүр", "Социал картофель" база "Чаа сорук" губернатор төлевилелдеринин кожунда боттанып турарының дугайында сайгарылганы кылган.

Губернатор төлевилелдеринин сай-гарылгазын чорудуп тура, Сайдаш Вик-торович: "Бистиң Тыва Чаааавыстың үндүрүп турары янзы-бүрү төлевилелдери чонувустун амыдырап-чурттаарына улуг деткимче болурун аңгыда, бо төлевилелдерге даянып алгаш амыды-ралын сайзырадып, хөгжүлдени чедип алыр со-рулгазын салбас ужурлуг. "Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө" деп төлевилелдин ачызында тургустунган биче бүдүрүлгелер ажилчын олуттарны аядаар, чыл келген тудум хөгжүүр, бодунуң продукциязын үндүр садар аргаларны көөр. "Инээм – чемгерикчим" деп төлевилелдери база орулгазы эвээш, хөй ажи-төлдүг

өг-бүлелерге улуг деткимче болур. Малының бажы өзүп, аш-чемге ак чемни хоолулап алырга, хөй ажи-төлдүг улуска ол-даа болза дөгүм болурун чедип ап, социал блок бо талазы-биле база удаа-дараа өг-бүлелерге үнүүшкүннерни чорудар" дээш, губер-натор төлевилелдерин чада аайы-биле план езугаар күүселдезин чедип алырын сүмелзэн.

Улуг-Хем кожууннуң куратору, ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Сайдаш Монгуш хурал-биле кызыгаарланмай, хүн дургузунда социал албан черлеринге чедип, ажилын уламчылаан.

ШИРБИИШТИГ ЧАРЫШ

Частың башкы байырлалы Март 8-ке турас-кааткан база бир солун оюнну Арыг-Үзүү орту-мак школазының удуртулгазы херээжен чон ортузунга организаастап эрттирген.

Ширбиилдер-биле "чепсегленген" демниг коман-далар чыгып кээп, хөглүг оюнну ойнааннар. Кылагар дош кырынга "бабаешкаларын" тудуп алган, маңашкан аваларны көөрге чаптанчыг, хөглүг-даа.

Сумунуң "Чеди-Хаан" арбаны түңнелинде чедиш-кинниг ойнааш чемпионнаан, 2-ги черни клуб коллекти-ви, 3-кү черни "Баян-Өлчей" арбаны, 4-кү черни уруглар садының командасы, 5-ки черни "Чүткүл" арбаны ал-ганнар. "Ширбиилчилерни" өрткегит белектер, торттар-биле шаңнап-мактаан.

«Улуг-Хем» солуну.

МАЛ-МАГАН ХҮР МЕНДИ

2020-21 чылдың кыштаглааш-кынын эки деңгелде эртип турар деп санап турар мен. Чүге дээрге, бистиң кожунувус девискээринде хар чуга дүшкен, кыш чылыг бо-луп дооступ, часче шилчип турар, ынчалза-даа кыштаглаашкынны доозулган деп санаары ам-даа элек. Малдың оолдаашкыны кидин түлүк чоруп турар. Шээр малдың оолдаашкынын февраль, март айларда организаастап алыры кол деп бодаар мен, чүге дизе, хүн дур-ту узап, чылыг үе чоокшулап кээр, таарымчалыг болур.

Чаш малдың төлүн сол-менди камгалап алырынга ажилдарын баш бурунгаар чай-гы үеде белеткеп алыры чугула дээрзин малчын бүрүзү билир боор, ол чүү дээрге: чылыг кажаа, чаш малдың адаанга кургаг өдек, сула, дус, ногаан болгаш сүүзүнүг суген, моондактай баглаан ногаан бүрүнү курлавырлап алыры артык эвес. Сула, дус, суг, бүрү чаш малды дүрген чөмгө киреринге кончуг дузалыг болур. Төрүттүнген чаш малдың өй-шаанда кам-галап тарылгазын кылыры база бир чугула айтырыгның

«Хойлуг кижжи каас,
инектиг кижжи тодуг»

бирээзи. Мал эмчилери ону чорудар ужурлуг. Амгы үеде малчын коданнарда мал оолдаашкыны чоруп турар бол-гай, ынчангаш малчыннарда малдың чаш төлүн чидириг чокка камгалап алырын күзедим!

Валентина ОЛЧАНМАЙ.
Чаа-Хөл кожуун.

Билип алыры артык эвес

Ногаа аймааның дугайында

Росхереглелхайгаарал чаа ногаа аймааның айыылдыг болурун дугайында сагындырган.

Ногаа аймааның тургузуунда барык шупту ооң өзүлдезинге болгаш сайзыралынга херек микро-элементилер бүрүнү-биле бар. Ынчалза-даа чамдык таварылгаларда ол айыылды тургузуп болур. Ол дугайын Москва облазының Росхереглелхайгаарал эргелелиниң чөмненилге арыг-силиниң талазы-биле хайгаарал салбырының начальниги Надежда Раева медээлзэн.

Кандыг аарыгларга чиг ногаа аймаан чип болбазын диетолог чугаалаан.

Ооң чугаалааны-биле, санитар-химиктиг көргү-зүглөр талазы-биле негелделерге дүүшпези-биле берге айтырыглар тыттып кээп, ногаага паразиттер тыттып кээп болур. Эрткен чылын продукцияның 1,1 хуузу нитраттар саны-биле негелделерге дүүшпээн дээрзин Раева Sputnik радиозунуң интервьюзунга чугаалаан. Шинчилеттинген хевирлерниң 0,3 хуузу организмче кире бээр болза гельминтоз, аскаридоз тывылдырар гельминтилер чуургалары бар болган.

Росхереглелхайгаарал кежигүнү ногаан үнүштү шын болбаазырадыры чугула дээрзин онзалап демдег-лзэн. «2020 чылда шинчилеттинген шенелдеринин 2,2 хуузу микробиологтук көргүзүглөр талазы-биле негелделерге дүүшпээн. Колдуу-ла тускай хаптарда шыгжап, садып турар кезип каан ногаа аймаа аңаа хамааржыр» – деп, Раева демдеглзэн. Ындыг ногаа аймаан бажыңга агым суг адаанга катап база чуп алы-рын ол сүмелзэн. Ногаа аймаан бичии уругга бээрде, ногааның кырынче изиг сугну кудар.

Кижиниң таарышпас чүүлдери азы хоочу аарыглары чок болза, хүнде 100-150 грамм хире ногааны чип ап турары ажыктыг. Чамдык бөлүктүң кижилери ону оваа-рымчалыг чиир болза эки. Чүге дээрге, ногаа аймаа бестиг-баарзыкка болгаш ижин-шөйүндүгө аар болур.

"Российская газетадан" белеткзэн.

ИВЛ аппаратта коштунган кижжи чок

Тыва Республиканың Росхереглелхайгаарал эрге-лели болгаш Кадык камгалап яамызының дыңнадып турары-биле алырга, 2021 чылдың февраль 27-ден март 5-ке чедир чеди хонук дургузунда коронавирус инфекциязындан 91 кижжи эттинген. Ооң мурнунда не-деляга деңгээрге 16 кижжи хөй. Лабораторлуг тестиро-вание дузазы-биле неделя дургузунда 40 таварылга демдеглеттинген. Эрткен неделядан 2 хөй.

Неделя дургузунда Кызыл хоорайда 8 таварылга, эрткен неделяга деңгээрге 16 эвээш, Каа-Хем кожуунда – 18 кижжи илереттинген, 14 кижжи хөй, Кызыл кожуунда 6 кижжи, 3 хөй, Сүт-Хөлде 2, Тес-Хемде 2, Бай-Тайгада 1, Барыын-Хемчикте 1, Чөөн-Хемчикте 1, Таңдыда 1 таварылгалар илереттинген.

40 кижиниң 4-ү бичии уруглар, 36-зы улуг кижилер, оларның иштинде 5 кижжи 65 хардан өрү. Амбулаторлуг болгаш стационарлыг эмнээшкнде март 7-ниң хүнү-биле алырга 140 кижжи бар.

ИВЛ аппаратта коштунган кижжи чок, ИВЛ-де 3 кижжи бар. Хостуг оруннар саны 34,8 хуу. Берге байдалда 15 кижжи бар. 2021 чылдың январь 1-ден тура чаа коронавирус ин-фекциязы тодараттыгган 1362 аарыг кижиге (1244-ү улуг, 118-и бичии уруглар) бажыңнарынче эмнерни чедирген.

Сөөлгү 7 хонук дургузунда 4097 лабораторлуг шин-чилелдер кылдыгган. 2021 чылдың январь 1-ден тура Covid-19-тан 20 өлүп-хораар чорук демдеглеттинген.

Тыва Республиканың Кадык камгалап яамызы бол-гаш Росхереглелхайгаарал эргелели чаа коронавирус инфекциязындан камгалап аргаларны – маскарны кедерин, холдарны үргүлчү саваңнап чуурун, хөй кижжи чыылган черлерге барбазын, шын чөмненирин сагыры чугула дээрзин сагындырып турар.

ТР-ниң Кадык камгалап яамызының парлалга албаны.

Чонну ажилга хаара тудар албанның 30 чыл байырлалының бүдүүзүнде...

ТУРА-СОРУКТУГ, ОЛУТ ОРБАС,
ЧЫДЫН ЧЫТПАС ХООЧУНУВУС

Бо чылдың апрель 19-та Тыва Республиканың чонну ажилга хаара тудар албанының хоочуннар чөвүлели ол албанның тургустунганындан бээр 30 чыл оюн демдегледип эрттиреринге белеткел ажылын чорудуп эгелээн.

Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле сайыттың бирги оралакчызы А.К.-Х. Увангурнуң киржилгези-биле яамының организастыгкомитеди 30 чылды демдегледип эрттирер айтырыгларны хоочуннар чөвүлели-биле кады хуралга февраль 9-та сайгарып, белеткел хемчеглерни ажилдап кылган.

Хоочуннар чөвүлели база чаартыган болгаш, даргазынга В.Д. Попуу, кежигүннеринге У.А. Кюрю, Г.С. Ондар томуйлаттырганнар.

Яамының дузазы езугаар кожууннарда, хоорайда турар Чонну ажилга хаара тудар төптөр-биле харылзажып, хоочуннарның даңзын, оларның ажил стажын тургускан. Даңзы езугаар 100 хире кижиле 10 чылдан көвей ажилдаан болуп турар.

Республиканың хоочуннар чөвүлели 2 кижини хей чылдарда шылгараңгай ажылы дээш, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле яамызының мурнундан, Тываның Чазааның шаңналдарынче кириген.

Байырлыг хурал үезинде көргүзөр чурктар слайдызын, делгелгени хоочуннар амгы үеде белеткел эгелээн.

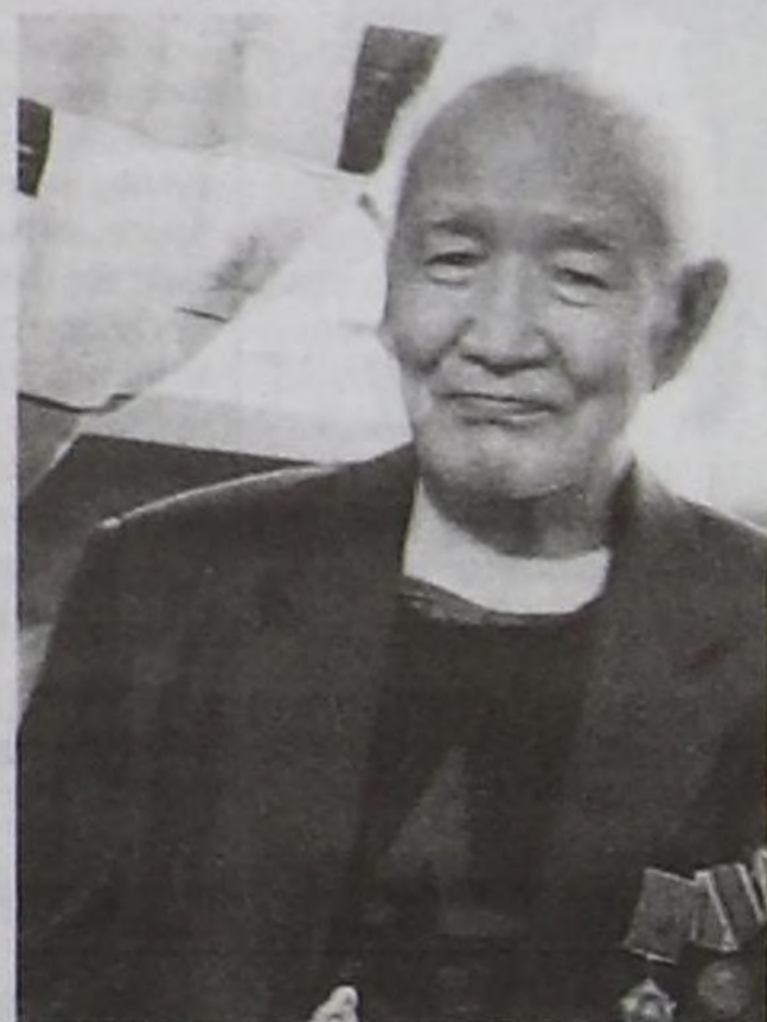
Хоочуннар-биле ажилды күштелдирери, оларның аразында харылзааны улам-на экижидери сорулгалыг интернет четкизинде хоочуннар бөлүүнче элээн көвей хоочуннарны немей кириген, интернет четкизинде ук бөлүктүн саны 50 оранчок ашкан.

Хоочуннар чөвүлели бодунуң ажылында улуг назылыг хоочуннар-биле ужуражылганы, янзы-бүрү байырлалдарында байыр чедиришкннеринден аңгыда, социал дуза чедирерин чугула деп санап турар.

Бир дугаар ындыг үнүүшкүн албанның 30 чыл байырлалының бүдүүзүнде, февраль 27-де күш-ажылдың хоочуну Иргит Бай-Белек Мазылаевичиниң 80 харлаан байырлалына четкен. Байырлалга барып, эки күзүшкннерин чугаалап, ооң

өөрүшкүзүн үлежип, белек-селээн сунуп В.Д. Попуу, У.А. Кюрю, К.Л. Лапчаа олар барып чорааннар.

Бай-Белек Мазылаевич Кызылдың көдээ ажил-агый техникумун, Коммунисттик Партияның Новосибирск хоо-

зынга, кожуунга Чонну ажилга хаара тудар төптүн даргазынга, кожуунуң чагыргазының оралакчы даргазынга, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажилга хаара тудар талазы-биле яамының департаментизиниң килдизинге ажилдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Ниитизи-биле республиканың аңгы-аңгы адырларына 52 чыл ажыг ажилдап, шаңнал-макталга четкен. Тес-Хем кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвүн тургузуп, ол ажилды удуртуп, кожуунуң ажил берикчилери-биле быжыг харылзааны тудуп, ол-ла үеде Тыва АССР-ниң күш-ажыл комитединиң даргазы С.Б. Аракчааның дилээ-биле, чонну ажилга хаара тудар хоойлуну кады ажилдажып кылып, улуг үүлезин кириген.

Бай-Белек Мазылаевич 3 оолдун аказы, 8 уйнуктарының кырган-аказы, өөнүң ишти, Александра Монгушовнаның чөлөнгижи, кады чурттаандан бээр 55 чыл болганнар. Сактышкыннар бижири ажылын уламчылап, чоокта чаа «Шын» солунга «Чогум кым сен, Бай-Белек?» деп солун чүүлду чогаалчы Кара-Күске Чоодунуң айтырынга харылады деп чугаалап олурду. Хоочун назы-хары улга-

райда дээди школазын, Красноярск хоорайның юридиктиг институтун дооскан. Өвүр кожуунга мал эмчилеп, комсомол райкомунуң организастыг килдизинге, Тес-Хем кожуунуң райком партиязының организастыг килдизинге, кожуунуң прокурорунга, райпо дарга-

ды берзе-даа, ам-даа кадыкшылы быжыг, чиик-адак, анаа черле олурбас, хаваннар азырап, ногаа аймаан чылдың-на көвей-биле тарып, болбаазырадып чоруур.

Урана КЮРЮ,
күш-ажылдың хоочуну,
Кызыл хоорай.

СОТАЛЫГ
ХАРЫЛЗАА ДЭЭШ,
ЧЕТТИРДИВИС!

Эрзин кожуунуң Мөрен суурда ортумак школада башкылар болгаш өөреникчилер-биле кады ниитизи-биле 1000 ажыг кижиле чурттап турар. Ынчалза-даа, сайзыраңгай технологияларның үе-чадазы 21-ги чүс чылга чедир кандыг-даа соталыг харылзааны ажыглаар аргазы чок турганын бодап кээрге бүзүреничиг эвес.

Кожуун төвүнге чедир 18, а найысылал Кызылга чедир 282 километр черде чурттакчы чон, Мөрен ортумак школазында тургустунган интернет харылзааның ачызында, дөргүл-төрелдери болгаш чоок кижилери-биле харылзажып, ажил-агыйгы айтырыгларны шийтпирлеп алыр аргалыг турган.

Ындыг-даа бол, 2021 Инек чылы – чурттакчы чонга улуг өөрүшкүнү шаңнаан. Тыва Республиканың Чазааның база Эрзин кожуунуң удуртулгазының болгаш өске-даа харысалгалыг организация, бүдүрүлгө черлериниң идепкейлиг ажил-ижиниң түңнелинде, чонга эрге-жок чугула айтырыг бурунгаар шимчеп эгелээн.

Мөрен сумузунга МТС соталыг харылзааның чалгыгларын дамчыдар талазы-биле демир адагаштарны тургузар ажилдарны эрткен 2020 чылдың декабрьда чорудуп эгелээр турган, аңаа агаар-бойдустуң дыңзыг соогу шаптык болду. Ынчалза-даа тыва чоннуң «Күзел күштүг...» азы «Сөглээн сөс...» – деп үлегер домактарының бадыйткалы – соталыг телефон-биле чугаалажыр харылзаа чагыларын 2021 чылдың февраль 20-де эптеп дооскан. Ооң түңнелинде, Эрзин кожуунуң Мөрен суурнуң улуг-биче чурттакчылары шупту улуг өөрүшкү-биле МТС харылзааның ажык-дузазын көрүп, аравыста харылзажып эгеледвис.

Ынчангаш, Тываның Баштыңына болгаш Чазак Аппарадының ажилдакчыларына ол ышкаш өске-даа бо буяныг ажил-ишке киришкен МТС соталыг операторнуң инженер-техниктиг, тускай эртемниг специалистеринге өөрүп четтиргенивисти илереттис.

Зоя КУЛДУН,
Мөрен суурнуң
чурттакчызы.

САГЫШ-СЕТКИЛ ДАМЫРАК СУУ ДЕГ АРЫГ...

Кандыг-даа чон бодунуң салым-чаяанныг оолдар, кыстарына кызыгаар чок чоргаарланыр. Улуг назылыг база аныяк-чалыы аңгы-аңгы адырларда ажилдап чоруур кижилерни каттыштырган чүүл дээрже – шүлүк, чогаалга ынакшыл. Билдингир шүлүкчүлери-биле оруун уламчылаар, чаа эгелеп чоруур шүлүкчүлери-биле бар болганынга өөрүп турар бис.

Салим Сүрүң-оол аттыг кожуунуң төп библиотеказына шүлүк бижири чорур салым-чаяанныг херээжен чаңгыс чер-чурттуглары-биле «Сагыш-сеткил дамырак суу дег арыг...» деп ужуражылга эрткен. Олар кымнарыл дээрже, кожуунуң театр актеру Долаана Иргит, «Чечек» уруглар садының башкызы Чойганмаа Күжүгет, угбашкылар Айдысмаа Кидиспей библиотека ажилчыны база эмчиде санитарка Айлаң Кара-Сал.

Боттарының бир дугаар чогааткан шүлүктерин чугаалап, кажан, кандыг үеде «төрүттүнүп» келгенин чыылганнар таныштырганнар. Долаана Адар-ооловна шиилер бижиригге сундулуг. «Шиилер» деп бирги чыындызын үндүргөн. Оларның чамдызын сценага ойнап көргүскен, шүлүк бижиригге база ынак. Бичи уругларга чидип бар чыдар тыва чингине сөстөрни арттырары, өөредир-биле угаадыглыг шиижигештер чыынды номун база оларга шүлүктер үндүрер күзүлдиг.

Чойганмаа Хөвөө-ооловна ажылының аайы-биле бичи уругларга шүлүктерни база орус дылдан тоолдарны очулдуруп, тыва тоолдарны чаштарга таарыштыр

тургузуп, ажылынга ажыглап чоруур. Оон аңгыда улуг улустарга шүлүктерни база бижири. «Алдын бийир» бөлүктүн үш чылдаанынга уткуштур үндүргөн альбомунда кезек шүлүктери кирген.

Айдысмаа Киимовнаның шүлүктериниң кол утказы ава, чер-чурт база бодунуң үе-чегелери. Бир дугаар шүлүүн кожуунуң «Хемчиктин сылдызы», «Эне сөзү» солуннарга парлап үндүрткен.

Айлаң Киимовна хостуг темага бижиригге ынак. Башкыларга, эмчилерге, чер-чуртка болгаш оон-даа өске. Шүлүктерин база-ла «Хемчиктин сылдызы» солунга чаңгыс эвес удаа парладып турган.

Олар шупту интернет четкизинде «Алдын бийир», «Мөңгүн бийир» деп бөлүктөрдө шүлүкчүлери-биле харылзажып чоруур.

Оларга шүлүктерниң деңнелин улам бедидер дээш кызымаккай ажилдаарын, теория-биле быжыг чепсегленирин, делегей литературазын хей номчуп, олардан үлегер алырын күзээр-дир бис.

Долаана ТЮНДЕШЕВА,
Информастыг төптүн
эргелекчизи.

Улусчу театрлар көрүлдөзү

УРАН ЧҮҮЛДҮН “КҮЗҮҢГҮЗҮ”

Март 17, 18, 19 хуннеринде Республиканың улусчу чогаадылга төвү “Уран чүүлдүн күзүңгүзү” театрлар аразына мөөрей-көрүлдени удуртуп эрттирер. Тываның улуг-биче улусчу театрлары ТАР-ның 100 чылдаанына хамаарышкан утка-шынарлыг шиилерни бараалгадыр.

Тывага улусчу чогаадылганың бот-тывынгыр театрлары совет үелерде-ле тывылган болгаш боттарының хуузуна хөй-ниитиниң идепкейжи чоруу-биле ажил-чорудулганы чорудуп турган. Олар шиилерни салып, доктаамал болуп эртип турган мөөрейлерге киржип турган база ук көргүзүлгелерниң кол угланышкыны үениң политиктиг идеологиязына чагыртып турган. Ынчан бичии уругларның театрлары база хөйү-биле ажилдап турган.

2000 чылдарның ортан үезинде театрларның уран көрүлдөзүнө чаа сырын тыптып турарын бот-тывынгыр театрларның ажил-чорудулгазының

муниципалдыг эрге-байдалче шилчип эгелзени херечилеп турар. Бо талазы-биле бир демдек – чогаадыкчы сорулгалыг “Алдын маска” деп мөөрейни эрттирип турганы боор.

2011 чылда ТАР-ның 90 чылына тураскааткан культура массалыг чогаадыкчы хемчеглерге, театр уран чүүлүнө чаа идигни “Уран чүүлдүн күзүңгүзү” деп театрлар аразына көрүлдө-мөөрей кириген. Күзүңгү – эрги шагда хамнарның ажыглап турганы эрткен болгаш келир үени көргүзүптер шыдалдыг илбилиг көрүнүү болур. Уран чүүл база ындыг – төөгүнүң аян-сырынын көргүзөр онзагай арга болуп турар. Көрүлдениң шак мындыг ханы уткалыг адын сураглыг драматург, Тываның улустуң чогаалчызы, ТР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Эдуард Мижит берген база ол ышкаш мөөрейниң сүлдөзүн салым-чаянның чурукчу, Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының сиилбикчизи Маңнай Хомушку чогааткан.

Ынчан, 2011 чылда 19 улусчу театр

турган болза, ам бо хүнде байдал оон-даа экижээн болгаш сайзырал билдинип орат: Тывада тускай штаттыг, көрдүнген акша-хөреңгилег күрүнө хандырылгалыг театрлар немешкен: Барыын-Хемчиктин хөгжүм-шиниң, Чадаананың, Таңдының база Кызыл кожуунун шии театрлары, Сүт-Хөлдүн Сарыглар Семен аттыг улусчу, Өвүрнүн Геннадий Тумат аттыг кожуунун культура бажыңының улусчу театры, Каа-Хемниң чалыы көрүкчүнүн “Овация” театры. Республиканың улусчу чогаадылга төвүнүн 2 чылда 1 катап удуртуп эрттирип турары ук “Уран чүүлдүн күзүңгүзү” мөөрей Тывада театрларның көвүдээринче изиг чүткүлдү база улуг орукту ажиткан. Бо чылын ук мөөрейге Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр мугур 100 болган оюнга таварыштыр шиилерни ойнап бараалгадыр.

Ам бо хүнде Тывада улуг улустуң 20 база 6 уругларның театрларының уран чогаадыкчы ажил-ижи сайзыралды алган. Олар классиктиг база улустуң шиилерин, тоолчаан болгаш тоолчургу чугаалардан болуушкуннарны, амгы үениң авторларының шиилерин сценага тургузуп турар.

Шиилерни ойнап турар артистерниң хөй кезии шии ойнаарының талазы-биле тускай эртем-мергелдиг эвес-даа болза, оларның оюну көрүкчүнүн чүрзэн, шииткекчилерниң үнелелин аңгы-аңгы чылдарда чаалап апкан болгаш улуг-биче театр мөөрейлериниң шаңналдарына төлөптиг болуп келген: Барыын-Хемчиктин улусчу хөгжүм-шии театры – “Ак бөрүнүң салгалы”, Кызылдың Элээди көрүкчүнүн театры – “Алдын иви мээң өңнүүм” база оон-даа өске,

“Эдельвейс” уругларның театр коллективи – «Сибирьниң сылдыстары чайнап тур», Чөөн-Хемчиктин улусчу театры “Рампының чыры”...

Үстүндө адаттыг чедишкенин база ажил-ижи сурагжаан театрлар ам болуп эртер “Уран чүүлдүн күзүңгүзү” мөөрейниң хүндүлүг аалчылары болуп чараш оюн-көргүзүү-биле бараалгап киржирлер.

Театр уран чүүлүн деткиир изиг күзүлдиг идепкейжилерниң деткимчези-биле көдээ культура одагларында онзагай салым-чаянныглар илереп турар. “Уран чүүлдүн күзүңгүзү” көрүлдө хөй-ниитиниң база эрге-чагырганың кичээнгейин уран чүүлче болгаш театрже ынакшылды оттурар, сагыш-сеткилди кижизидер, база ол ышкаш кожуун бүрүзүндө театрға салым-чаянныгларны илередип деткиир деп чидиг айтырылгараже калбаа-биле кыйгырар сорулгалыг.

“Уран чүүлдүн күзүңгүзү” деп театр уран чүүлүнүн непередикчилериниң чогаадыкчы ажил-чорудуу-биле март 17, 18, 19 хуннеринде 10 шактан эгелеп, Кызыл хоорайның Улусчу чогаадыкчы бажыңына болуп эртер мөөрейге кээп таныжып болур. Билеттерни Республиканың улусчу чогаадылга болгаш дыштанылга төвүнүн (УЧБДТ) албан ёзунун сайтының электроннуг кассазындан, дараазында шөлүлге-биле <http://rcntd.ru/index.php/page/87> садып ап болур. Телефоннары: 8-923-014-7391, 2-34-52. Билеттерни чедирип бээр кылдыр чагыдып болур! Билеттин өртөз - 200 рубль.

Чаяна ЧЫКАЙ,
Улусчу чогаадылга болгаш
дыштанылга төвүнүн специализи.

ЧАШТАРНЫ ХОРАЛЫГ МЕДЭЭЛЕРДЕН КАМГАЛАП БОЛУР

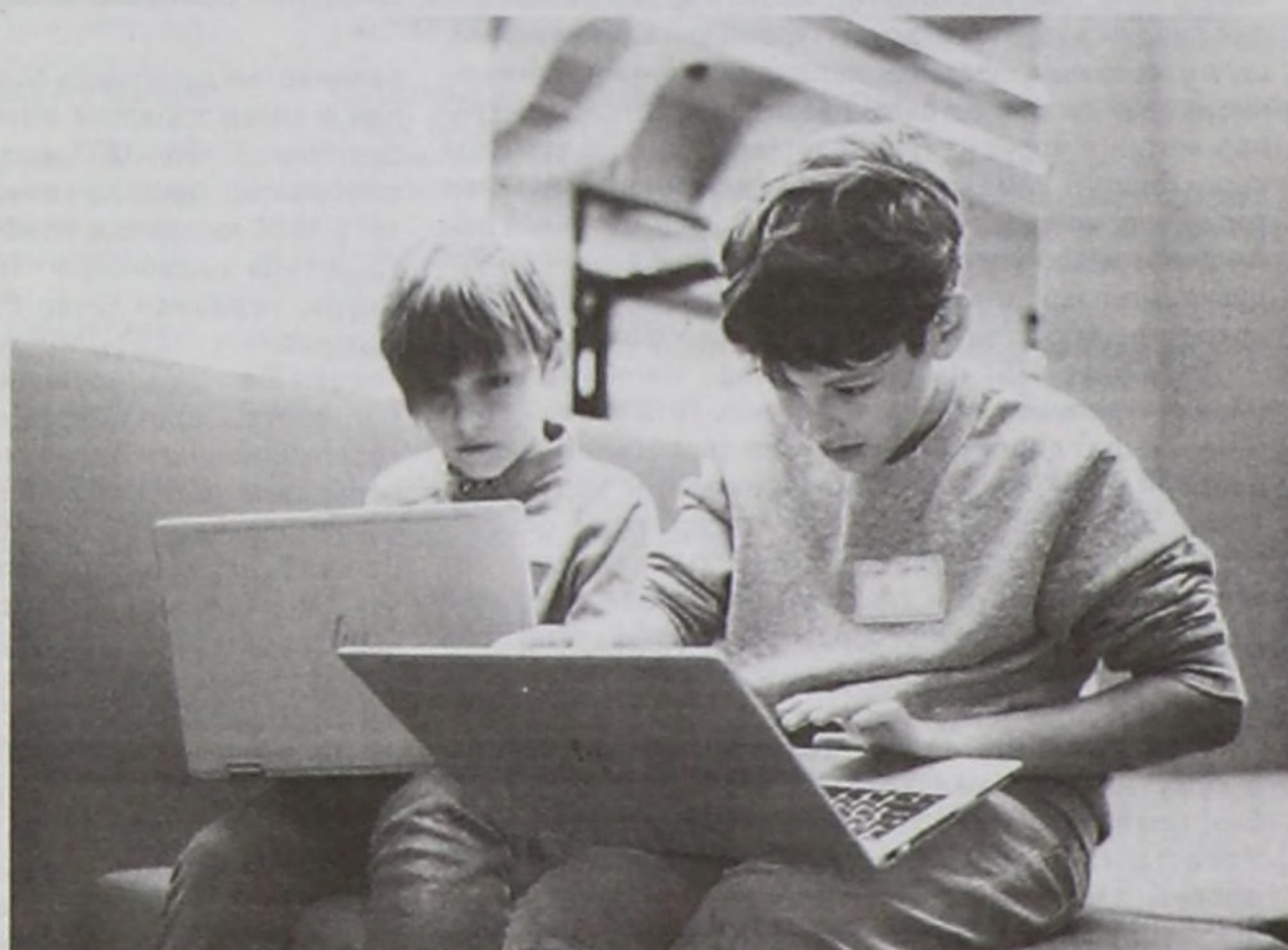
Чурагайлыг сайзырал, харылзаа болгаш массалыг харылзажылга яамызына уругларны айыыл чок медээлер-биле хандыраынче угланган хемчеглерни болбаазырадып, боттандыраар арганы бээрин сүмелзэн. Чазактың ол хоойлу төлөвилелин Күрүнө думазының часкы сессиязының пленарлыг хуралдарына ийиги номчулгада өөренип көөр деп сорулганы салып турар.

Чурагайлыг сайзырал яамызы уругларга айыыл чок медээлер, информастыг продукция бүдүрүлгези болгаш саарылгазының адырына федералдыг тускай сорулгалыг программаларны болбаазырадыр болгаш боттандырып шыдаар.

Ынчалза-даа күрүнө политиказының хоралыг медээлерден чаштарны камгалаар адырга боттандыраар херекселдерлиг федералдыг тускай сорулгалыг программалардан аңгыда, документиниң тайылбырлыг бижинде чугаалап турар күрүнө программалары, национал төлөвилелдер болгаш өске-даа хемчээлдер база үнүп кээп болур.

Интернет четкизинге уругларга чогулчалыг контентини сайзырадырын Анна Кузнецова кыйгырган. Ооң-биле холбаштыр Чурагай сайзыралының яамызы немелде бүрүн эргелерни кылып бээрин сүмелеп турар. Уругларны айыыл чок медээлер-биле хандыраар угланышкыны хемчеглерниң болбаазырадып, боттандыраар аңаа хамаарыштырып болур. Ол айыттыг адырда албан чериниң ажылын экижидер арганы бээр.

Парламент солундан белеткээн.

Март 10 – Россияның архив хуну

АРХИВ – БИСТИҢ ТӨӨГҮВҮС

1930 чылдың 6 айның 23 хүнүнде Тыва Арат Республикага эртем комитетин тургускан, оон чанынга күрүне архивни организаастаар дугайында доктаалды Чазак хүлээп алган. Чаа тургустунуп турган күрүне архивинин мурнунга ТАР-ның төөгүзүнүн, ажил-агый, культура тургузуушкунун талазы-биле кол-кол материалдарны чыыр болгаш системажыдар, эртем, культура-чырыдышкын болгаш ажил-агый организацияларынга чамдык айттырылганы өөренип шинчилээринге дузалаар сорулга салдынган. Күрүне болгаш ажил-агый органнарының бүгү документ материалдарын күрүне архивинге дужаары албан апарган. Күрүне архивинин дугайында түр саавыры ажилдап кылган. Сайыттар Чөвүлелиниң, Биче Хуралдың болгаш кожууннарның чажыт документилерин шыгжаар чурумунун дугайында чогуур хоойлуларны үндүргөн.

1945 чылда Тыва автономнуг областың иштиги херектер эргелелиниң системазына архив органнарын тургузар дугайында шийтипирни облүүском хүлээп алган. Облархиви тургусканы-биле архив херээн организаастап чорудары областа улам калбарып эгелзэн. Оон түңнелинде эрги моол, орус дылдарда бижиттинген документилер бүрүн долу эвес-даа болза чыгдынган. Кож регионнарда база чамдык материалдарны алгылаан. Чижээлээрге, Красноярскиниң, Новосибирскиниң архивтеринден Урянхай крайның херектеринин талазы-биле комиссарның, Урянхайга орус чонну бактаап тургузар

черинин эргелекчизинин, ажилчын болгаш тараачын депутаттарының Урянхай край Советинин күүскомунон фондуларын Күрүне архивинче алган.

1949 чылда Тывага кожууннар аразының күрүнениң алды архив албан черлерин тургускан. Оон чоорту ажил-агыйларның, бүдүрүлгелеринин хөгжүп сайзыраанын, кижилер санының өскенинден кожуун бүрүзү архивтиг апарган.

1952 чылда партия архивин тургускан. Аңаа СЭКП обкомунун, областың партия болгаш комсомол организацияларының материалдарын мөөңнөп эгелзэн. Ону 1991 чылда амгы Улусчу чогаалдыг төвүнче көжүргөш, адын каш улай өскерткеш, 1998 чылда Тываның Төп күрүне архивинин бир килдизи «Партияларның болгаш шимчээшкиннеринин архив документилеринин төвү» кылдыр адаан.

1962 чылда архив килдизин областың иштиги херектер килдизинден үндүргөш, Тыва Чазакка чагыртып кылдыр шилчиткен. Оон областың күрүне архивин Тыва АССР-ниң Төп күрүне архивин деп эде адаан.

1965 чылда ССРЭ-ниң Кол архивинин киирген саналы-биле Тыва АССР-ниң Төп күрүне архивинин документилери эвээш боорга, ону архив килдизинге каттыштырган.

1971 чылдың декабрь 31-де үнген Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы-биле Тыва АССР-ниң Төп күрүне архивин катап тургускан.

2011 чылдың декабрь 23-те Тыва Республиканың Төп күрүне архивин Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле Тыва Республиканың Күрүне архивин деп эде адаттырган.

2020 чылдың апрель 7-де үнген Тываның Баштыңының

чарлыы-биле Тыва Республиканың Күрүне архивинге «Национал» деп атты тывыскан.

Сөөлгү чылдарда Национал архивинин документи-лерин тус черниң эртем ажилдакчылары болгаш оон дашкаар хоорайларның, даштыкыдан келген шинчээчилери ажыглап турар апарган. Архив документилеринден парлаан үндүрүлгелерни кылган, парлалгаларга чүүлдер-даа бижиттинген, радио, телевидениеге база амгы үениң электроннуг информастыг четкизи «Интернетке» чырыткан. Тыва Республиканың Националдыг архивинде мөөңнеттинген төөгү, экономика, көдээ ажил-агый болгаш культура талазы-биле үнелиг документилер эртем-шинчилелдерге үндезин бооп турар.

Тываның Национал архивинин-даа, кожууннарның-даа архив ажилдакчылары албан черлеринде, организацияларда документилерни чурумчудар талазы-биле хемчеглерин ап, херек эмгелекчилери-биле семинарларны организаастап, чурттакчы чонга, сургуулдарга болгаш студентилерге лекцияларны болгаш практиктиг ажилдарны эрттирип, сураглыг кижилеринин дугайында чүүлдерни чыып турар. Ол ышкаш Тываның Национал архивинин күжү-биле Россия болгаш республика чергелиг эртем-практиктиг конференцияларны эрттирген. Оларның ажилына чүгле эртемденнер, архивтиң ажилдакчылары эвес, Күрүне университетинин төөгү факультетинин студентилери база идепкейлиг кижип, төрзүн черинин онзагай болуушкуннарын төөгүге арттырып каары эрежок чугула дээрзин билип, солун илеткелдерни кылганнар.

Архив документизи чокта күрүнениң-даа, чоннуң-даа төөгүзү турбас. Чүс-чүс чылдар эртер, а ол үениң кандыг болганын, кандыг кижилер чурттап чораанын чүгле архив документилери бадыткаар.

Тыва Республиканың архив албан черлери моон соңгаар-даа Тываның төөгүзүн төөгүге арттырып каар дээш, архив документилерин эки шынарлыг кадагалап арттырып, архив фондузун чаартып тургузар, оон ажыг-лалын чаа технология эзугаар улам экижидер дээш кызып ажилдап турар.

ЭРТКЕН САЛГАЛДЫҢ АРГА-ДУРЖУЛGAZY, ТӨӨГҮЗҮ СИИРЕТТИНГЕН

Архивти чамдык кижилер үлегерлеп, кижитөрөлгөтөнниң тураскаалы деп адап турар. Ол шын, чүге дизе архивте кадагалаттынып чыдар документалдыг материалдарда эрткен үре-салгалдың арга-дуржулгазы, улустуң хей-ниитиге ажыктыг кылып каан ажил-чорудулгазының түңнелдери сииреттинген болур.

Тыва АССР-ниң Төп күрүне архивинде шыгжаттынган эрги шагның төөгү документилерин таныжып көөрге, иштикинин болгаш даштыкының дарлакчыларына удур тыва араттарның демиселин көргүзүп турар кончук солун документилер бар. Ол документилеринин аразында өөредилге болгаш төөгү номнарына, чечен чогаалга ам-даа чедир ажыглаттынмаан материалдар дыка хей.

Күрархивте чыдар Таңды Тываның нояннарының эрге-чагыргаларына хамаарышкан документалдыг материалдарның аразында Манчы хаанның Улаастайга турган чанчын сайыдының Тываның амбын нояннарына, амбын нояннарының кожууннар нояннарына, кожууннар нояннарының сумулар чагырыкчыларына, оларга чагырткан өске-даа дүжүмөттерге берип турганы дужаалдар, даалгалар бар. Ол ышкаш кижинин, малдың чизе-даңзызын кылырының, ноян-дүжүмөттеринин өңчү-хөреңгизин камгалаарының, кызыгаар айтырынының, феодалдарга удур араттарның тура халыышкыннарының, шүүгү херээниң, шеригге келдиришкенин, шажын-чүдүлгениң дугайында бижиглээшкенин болгаш кожууннар иштинге чорудуп турган кеземче болгаш хамааты херектеринге хамаарышкан документилер хей. Олар колдуунда моол дыл кырында бооп турар. Оларның иштинден чамдык чугула материалдарны тыва дылче очулдуруп эмгелээр талазы-биле элзэн ажилдарны Тываның архивчилери кылган болгаш үргүлчүлөп кылып турар.

Тыва улус 1757 чылдан эгелзэш, Манчы хаанның (Маньчжурияның) эжелелинге кирип, 1912 чылга чедир манчы кыдат дарлакчыларның аар дарлалына чораан дээрзин дыка хей архив материалдары херечилеп турар. Барык 150 чыл ажыг үениң дургузунда ол аар-берге дарлалдың адаанга чорааш, тыва араттар оон хосталыр дээш иштиги, даштыкының дарлакчыларына удур канчаар демисежип чораанын бо үстүнде айыткан документалдыг материалдарны номчуп танышкаш, билип ап болур.

1759 чылдан эгелзэш, Тываның 26 сумуларлыг 5 кожууннары Самагалдайга турган Тываның амбын нояннарының өгбези чайзаң Дажыга чагыртып, Улаастайга турган чанчын Хевейге албан-үндүттү оларны дамчыштыр төлөп турган. Бо чорук Тывага феодалдарның эрге-чагыргазын быжыглаан болгаш

амбын ноянның болгаш кожууннар нояннарының ызыгуур салгаар чоруун болдурган. Бо дугайында солун материалдар күрархивте бар.

Тываның араттары 1800 чылдан эгелеп, Манчы хаанга болгаш моол феодалдарга эр кижитүрүзү чыл санында үш кишти төлөп эгелзэн. Кожуун өрөзи, шериг хүнезини дээр черге-биле үндүтке мал-маганы, мөңгүнү болгаш өске-даа чүүлдерни тывалар манчжурларга төлөп турган дугайында тодаргай чурагайларлыг материалдар архивте кадагалаттынып чыдар.

Манчы хаанның хоойлузунга үндөзүлзэш, Тывага доктаадып тургускан, кижини кымчылаар, шагаайтаар, дөңгүлээр чергелиг өске-даа янзының шаажылаалдарын чурумчуткан дугайында хей документилер бар. Манчжурияның болгаш иштикинин феодалдарының дарлалына шыдашпайн, тыва араттар, организас чок-даа болза, тура халыышкыннары удаа-дараа кылып чо-

1759 чылдан эгелзэш, Тываның 26 сумуларлыг 5 кожууннары Самагалдайга турган Тываның амбын нояннарының өгбези чайзаң Дажыга чагыртып, Улаастайга турган чанчын Хевейге албан-үндүттү оларны дамчыштыр төлөп турган.

рааннар. Бо дугайында XVI чүс чылдың ийиги чартындан эгелзэн тодаргай материалдар күрүне архивинде бар. Чижээ, 1866-1871 чылдарда Самдаңчап, Дозуруку алышкылар, Эрең-Хөө олар баштаан тура халыышкын, 1876-1878 чылдарда Комбураң, Комбулдайның удуртканы тура халыышкын, 1879-1882 чылдарда Монгуш Сотпа, херээжен Өнер баштаан (Чаа-Хөлдөн) тура халыышкын, 1883-1885 чылдарда Каа-Хемниң Көк-Тейден Салчак Ширнеңниң удуртканы тура халыышкын болгаш араттарның оон-даа өске кылып турган хөдөлишкенин Алдан-маадырларның үндүргени тура халыышкынга белеткел болган деп санаттынып турар.

1905 чылда Россияга болгаш 1911 чылда Кыдатка болган буржуаз-демократтыг революцияларның тайлымы-биле Тываның араттары манчы хаанның мөлчүкчү чалчаларына удурланып үнген. Бистиң чуртка манчы кыдаттарның эжелекчи чоруун быжыглаарына кол чепсек бооп турган кыдат чиижең садыгжыларга удур шимчээшкени эң баштай Тываның чөөн кожууннарындан эгелзэш, барыын кожууннарынга чедир калбарып эгелзенин болгаш 1912-1914 чылдарда манчы кыдат эжелекчилерни чурттан үндүр сывырып, узуткаар дээш, Тываның бүгү кожууннарындан тыва шериглер моол шериглер-биле күш каттыжып алгаш, Барыын Моолдун

девискээринде Кобту хоорайга маадырлыг демисешкен дугайында солун материалдар база хей.

Моол дыл кырында документалдыг материалдарның аразында Тываның 1912-1914 чылдарда төөгүзүнге хамааржыр солун чүүл сөөлгү үеде тывылган. Ол болза, Тыва улусту Россияның камгалалына кирип алыр дугайында Тываның чамдык эрге-чагырга тутканнарының талазындан бүгү тыва улустуң өмүңззизинден Россияның хаан чазанга киирген билдиришкени болур. Хемчиктин Даа, Бээзи ийи кожууннарының чагырыкчызының 1913 чылда билдиришкенинде мынчаар бижээн: «Улуг орустуң ачылыг, өршээлдиг богда-эжен, маадыр Ак-хааны силерге сөгөдөп тейлээш, тодаргайлаарга болза: Үш чүс чылдың мурнунда орус улус Романовтун төрезинин баштайгы хааны Михаил Федоровичинин үезинде Хемчик хемниң черинге чурттап турган урянхай бистиң өгбелеривис бо чуртка келген элчин сайыт Василий Туменецти дамчыштыр орус улустуң албатызы болур күзелин бадыткап үндүргөш, даңгыраглаанының соонда, 60 ажыг чылдың иштинде урянхай араттар Романовтар төрезинин эжен-хааннарының өршээл камгалалын четтирип, чагыртып чораан ийик бис. Оон орус улустан урянхайга дүжүрген чарлык камгалалын билбес ужурувус-биле соксааш, эвээш урянхай араттар бодун тускай чагыртынар арга-шинээзи чок болганнар. Мынчанган ужурунда манчы төрезинин хаанының медреселинге ол дораан-на кирип, Кыдаттың эжелелинге киргенивис ылап...»

Амгы үеде манчы төрөзи доңгайып дүшкөш, моолдар тускай улус болган ужурунда, мен хамааты кожуунмунуң кара, сарыг араттар бүгүдөзи-биле каттыжып чугаалашкаш, Романов төрезинин Михаил Федорович хаанының уксаазы эжен Ак-хаан Николай Александрович силерге сөгүрүп тейлээш, 300 чыл мурнундаазы ышкаш, бистиң урянхайны орус улуска катап бактаадып алырын өршээл хайырлаарын база найысылал Петербург хоорайга бодум-биле чедип, бараалгап айыткаарын күзөп диледим» – дээн.

1918-1919 чылдарда ак колчактарны, эжелекчи манчы кыдат дарлакчыларны Тывага чылча шаап, узуткаан дугайында солун документилер күрархивте хей бар.

Тыва улустуң хосталгалыг демиселиниң төөгүзүнүн талазы-биле улуг ужуру-дузалыг документилерни ажыглап, арат чонга сонуганчыг, ылаңгыя өзүп олурар аныяк салгалды кижизидеринге дузалыг чогаалдарны бижир дээш, төөгү эртемденнери, экономистер, юристер, башкылар, чогаалчылар, журналистер болгаш өске-даа тускай эртемчилер Тыва АССР-ниң төп күрүне архивинге хейу-биле моорлап кээп, шинчилеп ажилдарын кылырынча чалап тур бис.

Маадыр КУУЛАР,
Тываның Национал архивинин килдис
эргелекчизи.

СҮТТЕН ИЖИҢЕР!

Аваны алгап тура, сорунза болур — ие сүдүңге хамааржыр, эртем ёзугаар чугула тайылбырны көрээли.

Ак чем болгаш аа сүтте бойдушта ховар дээн чемиштиг бүдүмел лактоза (сүт чигири) бар. Лактоза шөйүндүгө баргаш, дараазында лактаза (фермент бүдүмел) дузазы-биле бөдүүн бүдүмелче шилчири, Оларны глюкоза болгаш лактоза дээр. Олар мага-ботка эң чугула. Сүт ишпес улус турар. Чылдагааны сүтте чигирни хуулдурар бүдүмел болур.

Лактоза — чигири эвээш бүдүмел. Ижинде чоокшулашкан биче организмнер — бифидобактерия база лактобацила болур. Оларның өзөринге база витаминер тыптырынга кальций, магний, марганец деп хензиг минерал бүдүмелдерниң шиңгээдиринге лактаза уjur дузалыг. Бичи чаштың өзүлдөзунге (4-5 хар) лактоза бүдүмел чидип болур. Ынчангаш ажиткан сүттүг чемнер негеттинип хереглелтинер. Бир эвес сүттү шиңгээтпес болза, ижин хейленир база диарея, харын-даа кустурар болур.

Чуртувуста улустуң барык 10-75 хуузу лактозаны шиңгээтпейн турар. Ол болза соңгу чүктүң абориген чону (ненцылар, мансы, саамы чону болгаш Канаданың эскимостары. 4 хардан өрү чаштарның 90 хуузу). Азия, Африкада таваржып турар байдалды кичээнге алыры чугула.

Тываның эмнелге шугумунуң чанында лабораторияда шинчилелдер үргүлчүлөп турар.

Лактоза-биле кады кальций бүдүмел шиңгээттинер уjurлуг. Улуг-биче кижилерге сүт чугула чем. Лактозаны хуулдурар бүдүмел лактаза болур. Чергелештир кальций четпези — сөөк-даяк аарыныг чедирер. Лактазадан тывылган лактоза баш

мээзинге чугула херек, ынчангаш нерви системазынга кол дуза, өмөк-дөмөк болгаш чүстөрнүң суун тывылдырар.

Сүтте лактоза (сүт чигири) чүгле 4,7 хуу болур. Санкт-Петербуркта эртемденнер улуг-биче чонга (100 киж) шинчилелдерни чоруткан. Чижээлээр, бир литрге бичи шопулак ишти чигирни немээр. Лактоза бүдүмелди болбаазырадыр чүгле лактаза эвес, а харын-даа глюкозидаза (фермент) база бар. Лактоза бүдүмелди 12-35 хуу чидирер болза, ол ёзулуг «эм» болур. Ооң соонда кальций шиңгээттинери үргүлчүлээр база галактоза бүдүмел хей тыптыр, ол чүстөргө ёзулуг чемиш болур.

Рынокта таарымчалыг чемнер аразында «сгущенка» база мороженое көскү черни ээлеп турар. Кадык болунар, чонум!

Урана КАВАЙ-ООЛ,
биология эртемнериниң доктору.
Саяна МОНГУШТУҢ тырттырган
чуруу.

ЭЗИР КУШТУҢ АМЫДЫРАЛЫ ЧОНГА ӨӨРЕДИГЛИГ

Аныяк кижилерге өөредиглиг болур чадавас, чамдыктары номчаан-даа чадавас дээш интернеттен сонуургаан чүүлүмнү очулдургаш салдым.

Кыс эзир ажи-төлүңге аданы канчаар шилип алырыл? Бичи будук азы шывыкты ызырып алгаш дээрже бедип үнө бергеш, чаңгыс черге дээскиндир ужуп турар. Оон-моон эр эзирлер долганып ужуп эгелээрге аксында ызырып алган будуун салып бадырыптарга, эр эзирлерниң бирээзи ону агаарга дозуп алгаш эккеп, аксынга ызыртып бээр, база-ла оскунуп бадырар. Ынчалдыр элээн хей катап эккеп берген эр эзир-биле уя тудар дээш кончуг чалымнарже ужуп чоруптар. Эзирлер будуктардан кадыг уя кылып алгаш ооң иштинге боттарының чүглери, чөөгүн чула тыртып чымчактап алгаш, чуургалаар. Кажан чуурга частып кээр, ада-ие эзирлер, оларны чалгыннары-биле чылыглап, шуглап доруктурар. Чемни, сугну ээлчежи дажып, сооктан, чаыстан, изигден чалгыннары-биле камгалап азырап турда, эзиржигештиң чүглери, дүгү четчип, бичи чалгынчыгаштары, кудурукчугажы үнүп кээр. Ада эзир уяның кыдыныг олуруп алгаш чалгыннары-биле уяны каккылап эгелээр. Уя иштинде чаткан хамык чымчак дүктү ушта шаап кааптар. Чүгле ыяштан кылган кадыг уя артар. А эзир оглу аайын тыппайн турар. Хамык чымчак дүктү чүге ап каапкан чор, уяга ораарга эпчок, кадыг. А ава эзир уядан элээн ыракта олуруп алган балык чип орат. Мурнунда ышкаш оглунуң аксынче-даа сул бербес. Эзиржигеш аштаанындан база кадыг черге

органындан хорадап алгырып, уяның кыдыныг халбактанып үнүп эгелээр. Уя бедик чалымнар аразында кандыг-даа араатан чедип, оглунга хора чедир-безин дээш ава-ава эзирлерниң ынчаар кылганы ол. Эзиржигеш ооң мурнунда кандыг-даа шимчээшкннер кылып билбес, эгли-дуглу албас болгаш уя кыдыныг үнүп шимченгеш, аңдарлып-ла бадар. Ол үеде ача эзир карак чивеш аразында оглун ооргазынга дозуп алгаш, катап-ла кадыг уязынга эккеп каар. Элээн каш катап аңдарлып тургаш,

эзиржигеш агаарга бичи чалгыннарын далбаңнадып ужуп өөрени бээр. Аваангыр ачазының ачызында эзир оглу хаяга чылчыра дүшпейн, ава-ачазын эдерип чемнээр черинге кээр, боду балыкты тудуп, чемни тып чип чоруй баар. Аамай, шүшпөң ада болза, ол-ла-дыр, оглу чылчыра дүжүп каар. Ынчалдыр-ла эзирлер чүгле чаңгыс төлдүг боор.

Эзирлерниң амыдыралы уруг-дарыг кижидилгезинге дыка өөредиглиг эвес-тир бе. Чаш уругнуң күш-дамыр, сагыш-сеткил, угаан-бодал сайзыралында ада-иениң карак-кызыл шыдамык күш-ажылын, үезинде бүгү тала-биле дадыктыраарын, чылыг-чымчак чалгын адаанга үезин эртир тутпайн, бодунуң кылып шыдаптар чүүлдерин боду кылып кылдыр чаңчыктырып, уругну ажилга өөредиринге дыка көскү чараш чижек. Маңаа кол-ла чүве шыдамыккай чорук, үе база мерген угаан херек.

Галина АДЫШАА белеткээн.

СҮРҮКЧҮНҮҢ САРЫНЫ

(Шүлүктээн тоожу)

Тыва чаңчылдар чылы-биле
Тыва өгбө-акыларның
Туттунгур, ажил-ижинге
тураскаадып, мөгөйдүм.

Эргим эрлер, оолдар!
Эштешкеним номчукчу!
Элдеп чүве бодавайн,
Эрткен өйжө ээ көрээл!

Тыппазы чок чеченнерниң
Тода сөглээн төөгүзүндөн
Домакталган сөзүглелин
Дыңнаанымны шүлүглөдүм.

Хей сүрүг ай дижикчизи
Хенче-Кара маадырым,
Чогааткан тоожумну
Чолуктуруп, бараалгаттым.

I эге
Хайыра чок дайыннарның
Хадып, эстээни соонда
Тывалар оожургал ап,
Таваар чурттаан чылдары ол!

Үш аданың назынында
Үре-сады, уйнуң элбээн.
Үлө-херээ чогул шуудап,
Улуг ишче ижиккенер.

Муң сес чүс алдан чылда
Мээң чонум ажил-ишке
Тура дүшпейн, тудушкаш,
Торгу, шайны ажилдааннар.

Кыдат-орус аразынга
Керээ чарган соонда,
Орус бай садыгыга
Садыг оруу ажиттыгган.

Каайлы чок чөпшээрелди,
Холда туткан садыгжылар,
Урянхай, Моол, Кыдатче,
Урук-суурук айттанганнар.

Дмитрий Весяковтуң
Дидим чоруунуң соонда,
Пекинге бараан солчур
Берге орук изеттинген.

Угуулгалыг бижиктер
Урянхайга ужуп кээр,

Удурткан дүжүмөттөргө,
Удуртулга болдурган.

Удуртулга болган керээ,
Улуг орукче шыыг бооп,
Урянхайларның чуртунче
Улай көжүп эгелээнер.

Салчак, Хемчик кожууннарның
Шавы болган дүжүмөттөри,
Садыглаарының утказын
Шагдан тура билер турган.

Чижиң садыгжының
Чиң бараанын холга ап,
Өөрүп, човуглааштың,
Өрөлөнгөн байлар ол!

Хараган дег эттиг,
Каш чүзүн малдыг,
Өрезин дуглаары-биле,
Өскелерден бөлгөннер.

Самдарларның сагыжы,
Сандарап, саймаарап,
Оларга удур демисели,
Ооржу чорукче шилчээр.

1878 чылда Хемчикке
Садыгжыларга удурланган,
Кезек тыва кайгалдар,
Хөдөлүп эгелээнер.

Удурланган кайгалдарга
Удурткан дүжүмөттөр
Улай хемчеглерни ап,
Ууй шаап, шииткеннер.

Ол үелерде Кыдатче
Орук чоорту хагдынып,
Садыгжыларның мал сүрүү,
Сараланып туруп берген.

Каш-каш айлар эрткеш
Кагдыган мал сүрүгнү
Кыдат-биле дугурушкаш
Катап база эгелээнер.

Ооң соондан эгелеп,
Орус садыгжыларга
Орнажырының чолунуң
Ак оруу ажиттыгган.

Бай Кыдатче ажил, барып,
Бараан орнап аар дээш,
Бөлгөн малын сүрүп алгаш,
Баштай чораан — Бяков ол!

Бөлүк сүрүкчүнүң
Берге ажил-ижин
Бяковтуң сүрүүнге
Болганы-биле бижидим.

II эге
Чайның адак айы үнүп,
Чечек-чимис четчи берген.
Черде чораан хоюм доскаш,
Честем сугга чеде бердим.

Эргин ажил кирип келгеш
Экилешкеш, олуруп алдым
Угбам менче чиктиг сүргей
Удур көргөш, чугалай-дыр:

— Ачаң сугда Аңгыр бошка,
Аалдап келген, барып көрөм.
Чугаазының уг-шии,
Чогум сенде херектиг боор.

Алаң кайгааш, өггө келдим,
Амырлажып, мендилешкеш,
Ожук баары отка олуруп,
Одуртур-ла кайгап, көрдүм.

Ачам, ачам, угбам ыт чок
Аңгыр дарга мени кайгаан,
Ачам мени көргөш, туруп,
Аякка шайын кудуп сунду.

Ийи холдап тудуп алгаш,
Идиим солуй олурупкаш,
Ачам сунган изиг шайын
Аартап ижи олурумда

Ачам менче чугалай-дыр:
— Аңгыр даргамның херээ,
Аныяк эрлер чыып, бөлүп,
Аалдар кезип чорууру бо.

Орус садыгжының хей сүрүг
Орнап, чыгган малдарын
Кыдат черге чедиржи бээр,
Хай дижикчилер
хереглээн-дир.

Угбаң-честең, акың-чааваң,
Угдунмас хей ажи-төлдүг
Аал бүрүзүндөн сүрүтпө,
Албан бир киж дээн-дир.

Аваң-биле чугаалаштым,
Аалда бот-борзун киж,
Чүгле сен барып болур,
Чүү деп бодап тур сен, оглум?

Ону дыңнааш, дүлөйленип,
Орган черге көжүй бердим.
Арны-бажым изиш кынып
Алаң кайгап, бодандым.

Эзир чаа-ла танышканым,
Эжим кысты сактып келгеш,
Эник ыт дег чассыгбайны,
Элээн үеде каарым ол бе?

Авам биле ачам ийиниң
Арны менде, хары манаан,
Хөөкүйлерим човатпас дээш,
Холум көдүрүп, чөпшээрештим.

Аңгыр бошка өөрүп, туруп,
— Ам даарта улуг дүшпө,
Суму чейзеңиниң өөңгө,
Сураглап чедип кел — диди.

Чугааланган аайы-биле,
Чүнү кылырын чагып, сургааш,
Ачам-биле байырлажып,
Аалдан халдып чоруй барды.

Аалдан ыраан бошкаже,
Аңчыг бодал башка шонуп
Амыракты арттырып кааш,
Арбын сүрүп чоруур болдум.

Сарыг дыттыг Чадаанадан,
Салгын, сырын сүржүп чүзүл?
Чаражымче чүлдү-чүрээм,
Шапкыланым, чүткүп чүзүл?

III эге
Орайга дээр аалга
Олут орбайн ажилдааш,
Он бештиң айдыңында
Ойтулааштап айтаныптайн.

Бодал-биле сеткил ийи
Боралчактыг бүргей берди.
Сагыжымда дем-бирээгим
Сагындырып келип чүзүл?

Бедик, чинге эдил орат
Бора-Булак кужу чор бе?
Борбак-борбак тыныштап кээр
Болчашканым үнү чор бе?

Дей каапкаштын-на
Дүргөдөп ажилдадым.

Дүргөн барып эжимге
Дүвүрелим барып сөглээн.

Дүн-биле холбашканым
Дүлгээзиниң ойтулаашче
Динмиттиг-ле назынымда
Дадырадыр халдыптым.

Чеди сылдыс оожум дээрде,
Чырып, көстүп, чивенчеп тур
Чергелешкен үем-чергем,
Четчележи туру-ла боор.

Он бештиң айның чыры,
Оруум айтып, чырып чору
Ортулукта одаг черде
Ойнааннарга чеде бердим.

Ойнай-сылдай хөг-биле
Ортунумга халып чедип
Эшти-өөрнү хөгледип,
Эжим-биле бадырыптым.

Дириг чораан назынында
Динмиттиг-ле чорбайн канчаар
Дески, калбак алаак черге
Долаа ойнап чорбайн канчаар.

Кадык чораан назынында
Халаптыг-ла чорбайн канчаар.
Хову, дески шат черге
Ойтулааштап чорбайн канчаар.

— деп, ырлашкаштын
Туттунчупкаш, самнадывыс
Бистиң соовус улай, шууштур
Бадырып-ла эгеледилер.

Чай-хос аразында
Чаражымны кый деп ап
— Ам даарта, сүрүг ай деп,
Айтанырымны сөглөдүм.

Ону дыңнаан эжим кыс
Октаргайже көрүпкеш:
— Ол чүү дээрин ол!
Ол черле шын эвес боор.

— Соора дыңнадың бе? Азы,
Сойлук болган сеткилим бе?
Сорунза дег сени мен,
Чорудуп шыдапас мен.

Кижим дээрге ыңай-бээр,
Көске кагган сиир дег,
— Кай, мени каггаш, чоруп,
Кыдат чурту кирериң ол бе?

(Уланчылыг).

Алексей КОНГАР.

Д. РАВЖААНЫҢ СУДУРУ – «СААЗЫН КУШ»

Дулдуйтын Равжаа азы Данзанравжаа (1803-1856) ортаакы вектер үезинде чурттап чораан моол чогаалчы. Шүлүктөр, сургаалдар (чыып) бижип чораан. Ортаакы вектерниң үезинде моол шүлүк чогаалында Д. Равжааның 1825 чылда бижээни «Цаасан шувуу» – «Саазын куш» (Субашидтиң бир хевири) дээр сургаал ному онзагай чогаал болур. Ону автор саазын куш уждуп турган кижиле тус черниң чурттакчызынын аразында диалог чугаа хевиринге бижээн.

Тывага Д. Равжааның «Саазын куш» деп сургаалы эрги моол бижикке судурлар хевиринге нептерээн турган. ТГТШИ-ниң Эртем архивиниң бижимелдер фондузунда бо чогаалды Чөөн-Хемчикке чурттап чораан Ондар Чамыяң эрги моол бижиктиг судурдан тыва дылче очулдурган.

«Бо элдеп, солун чүүл-бүрү сургаалдарны агаар-дээрден-даа дүжүрбедим, шак мындыг сургаал сөстөрни бижээн моол судурдан номчааш, келир салгалга моон утказы херек деп бодааш, тыва дылче очулдурдум» – деп, Ондар Чамыяң Сүрүнович айыткан [ТГТШИ-ниң Эртем архив: АЧФ. Т. 207, х. 835. ар. 66] Сургаал чогаалдың утказын Ч.С. Ондарның очулгазы-биле чогаалчының дугайында немелделерни кирибишаан парладыыс.

СААЗЫН КУШ

Кызыгаар черге бир кижиле беш дугаар чылдың бир айның он сестин дүңезинде дүжээни болза: Бир кижиле саазын куш уждуп турган. Ол үеде бир кижиле чедип келгеш, саазын куш уждуп турар кижиден айтырып-тыр:

- Бо кушту кылыры белен ирги бе?
- Белен.
- База өске чүнү кылыры белен ирги?
- Багай чүве кылыры белен.
- Кандыг чүве эвээш? – дээрге
- Бодунга болчур кижиле эвээш – деп-тир.
- Кандыг чүве хөйүл?
- Серемчи чок бак чаяанныңлар хөй.
- Кандыг чүве багайыл – дээрге.
- Чүве билбес багай – деп-тир.
- Чүү экил? – дээрге.
- Чырык угаан эки – деп тур.
- Чүү хоралыгыл? – дээрге.
- Өштүг сеткил хоралыг – деп тур.
- Чүү дузалыгыл? – дээрге.
- Чаагай сеткил дузалыг – деп тур.
- Чүү меге ирги? – дээрге.
- Бо назын меге – деп тур.
- Чүү шын ирги? – дээрге.
- Үш эртинге шын – деп тур.
- Чүү багайыл? – дээрге.
- Ном билбес кижиле багай – деп тур.
- Чүү экил? – дээрге.
- Шын сорук эки – деп тур.
- Бо шагның кижилериниң чоруу кандыгыл? – дээрге.
- Ой халак, бо шагның кижилериниң чоруу сагынган

тудум өртемчей-биле эштежер шаам үстүп, чүрээм тиккейиндир соп келир-дир:

- Бурганны дагып тура-ла кырлап турар;
- Номну дыңнап ора-ла чалгаараар;
- Хуурак-биле чоокшулажы тура-ла чалча кылыр;
- Бодунуу болза, ыдынга-даа болчур, өскенин болза, бурган-даа бол кааптар;
- Бай болза, дайзынны-даа аргалаар, чадаан болза, ада-иезин-даа кааптар;
- Олчалыг болза, бодун-даа хөлезилээр, сорук чок болза, буяндан-даа чайлаар;
- Туралаанда, биле тура-ла, оорну-даа болза мактап магадаар;
- Херек апарза аза-биле-даа эдержир;
- Буруудаанда дээдилерни-даа дорамчылаар;
- Херек апарза ынак төрелинден-даа чарлырындан тоовас;

Херексезвээнде, даңгыраан оскунза-даа, сагыжы амыр олурар;

Эдерер болза, хоп-чип-даа болза болур;

Чөрүжер болза, хаанның хоюлузун-даа болза арта базар.

Оон база:

Чамдык мерген угаанныңлар номну билер хирезинде ат-алдар дилээр;

Чамдык ноянна эргени тыпкаш, дайзынна чыып алыр;

Чамдык ноянна эттиң төлээзинде бодун шүүдедир;

Чамдык байлар эт-хөреңги дээш боттарын шүүдедир

Чамдык эрлер адаан чаргызы-биле чүү-хөөзүн төндүрер;

Чамдык херэзженнер боттарының чараш-чаагайы-биле човаар.

Оон база:

Шавы кижиле башкызы ламаны тоовас.

Ол ышкаш оглу адазының сөзүн дыңнаваз,

Кызы иезиниң сургаалы-биле чорбас,

Шавы кижиле лама башкызындан артык нояннары

хүндүлээр

Кыс уруг адазындан артык эр эжин өрү көөр;

Оглуң чыырының орнунга чарыры хөй

Аныктар кырганның бастыр

Кырганның чалыларны тоовас;

Оон база:

Үүлениң үезин биле тура хынамча чок

Номну самыын сөс дег тоовас

Өлүрүн удуур ышкаш бодаар

Аржаанны суксун шаа хире хереглес

Судурну мөңгүн ышкаш шыгавас;

Эки сөстү дыңназа-даа утуп алыр;

Бак сөстү албан-даа ышкаш чарлап чоруур;

Бак сөстү албан ышкаш чарлап чоруур.

Алыр чүвези даг хире-даа бол, көкпес;

Бээр чүвези хензиг-даа бол, харамнаыр;

Билдине берзе боду-даа болза моңун өлү бээр

Эдеришсе, кижиле дээш, бар чүвезин-даа кааптар.

Буяны садыг хире херексес

Хилинчек кылырынга чоорту мергежип бээр.

Ынанганы төрелинден ажынып турза-даа, чарлып шыдавас,

Энерелдиг ламазы кыйгырып турза-даа, барбас.

Чайы чок-даа болза, чылдың-на тараа-быдаа алыры-биле чоруптар,

Чайлыг-даа болза, авыралдың оранынче тейлээр дээш барбас;

Үстүкүлөр айтырарга чугаалавас

Амыраан айтырбаза-даа химиренир;

Өскелерниң кем-буруузуң күскү булут дег хөйүн көрүп каар,

Бодунуң буруузуң хүнге бурулаашкын хире-даа шинчил көрбес;

Улуглар-биле чөрчүжер;

Эштери-биле демисежер.

Баксыраанын бастыр;

Аргалыгны алыр

Аргажокту кааптар.

Эки кижиле чаасканзыраар.

Тенек кижиле омактыг болур.

Хөйге ужурашканда хөөрөп чоруур;

Чааскаан чораанда ырлап чоруур.

Шынын чугаалаарлар омактыгларның санынга кирер

Кажар сөстүглер чеченнерниң олудунга олурарлар.

Эди үрелирге хараадаар;

Эви үрелирге хараадавас.

Кижиле боду баксыраанда коргар;

Чарлы бергеш кудараар,

Ужурашып келгеш мегележер.

Кижиниң бак сөглээринден коргар,

Сүнезин човадырындан кортпас.

Дузаның харызынга хора чедирер кижиле-ле хөй.

Ачы-дузаның харызын билер кижилер эвээш.

Хилинчекти билер хирезинде, ону кылыр кижилер хөй.

Номну билер хирезинде сагыр кижилер эвээш.

Сүзүктүг болза-даа чарлыкты хүлээп албас кижилер хөй.

Кемниги көрзе-даа чарлып шыдавас улус эвээш.

Човулаңны таныза-даа ожаавас улус хөй.

Чыргалды күзезе-даа эки чоруурлар эвээш.

Бодунуң кемин чугаалаарга, хомуудаастар эвээш.

Авыас сөс сөглээрге, өөрүүрлер хөй.

Эргеледип, багай сөстер сөглээр болза, шыгжап алырлар хөй.

Энереп, харам чок сургаар болза, ап алырлар эвээш.

Айдыс алырының мурнунда эки багын көөр.

Эртемни алырының бетинде кемин шинчилээр.

Албанга чоруурунун бетинде эки-багай талазын өөренип көөр.

Бодунуң үнүп чорупканың соонда, чүү дээрин дыңнап көөр.

Кижиге бээриниң бетинде чоктап көөр, кижиге баарының бетинде кым дээрзин айтырар.

Келин алырының мурнунда шинчилээр.

Кижиге ужурашкыш, «Чүү кижиле сен?» – деп айтырар,

боду билер-даа болза «Чүнү кылыр?» – деп шенеп айтырар;

Сүзүглээр-биле кады сестип боданыр.

Эртемни эрээр-биле кады кемин дилээр.

Дөргүл-төрөлге ужуражыры-биле кады дайзынны айтырар,

амыр-тайбың бүдүрери-биле кады човулаңы тывылдырар.

Шынның сөстү чугаалаарда меге-биле каастаар.

Бир чөп чорук кылыры-биле кады каш буруу чорукту кылыр;

Хары чок беримчени бербес.

Кара чок эки сеткил черле сагынмас.

Адаан чок анаа амыр черле орбас.

Арга ажыглавайн чорук черле чорбас.

Чүве санавайн албан черле үндүрбес.

Анаа олургаш, ат-алдар дээш эт-мал чарыгдаарлар көвей.

Аарып-аржып, сандараза-даа харамнанмайн өргүүрлер эвээш.

Бак чүве кылгаш, буруузуңмастар хөй, эки чүве кылганынга өөрүүрлер эвээш.

Хүндүктелди ямбы дээр, езуну албан дээр.

Улугларга ужурашканда чашпаалаарын бодаар,

бөдүүн кижиге ужурашканда сөс алырын бодаар.

Бо шагның кижилери хөйүн үүл-херээн кылырын човулаң дээр болза, кара чок (ак сеткилдиг) чоруурга кижиле холунга кирер, каралыг чоруур болза, бак үүлө көвүдээр.

Шынчы, дорт чоруурга хөйге таарышпас, кажарлап чоруурга номга таарышпас.

Чаныш чок быжыг чоруурга өштүглер көвүдээр, ыт

чок, томаанның чоруурга баш кырынче үнерлер көвүдээр,

Ортумак чергелиг чоруурга тенек дээш тоовастар хөй, дилеп чугаалаарга кончуургаарлар.

Шыңгы чугаалаарга дорайтаар, аргазын бодап чугаалаарга кажар болур.

Шынын чугаалаарга ожаавас болур, мегелээрге хүндү чок болур.

Хөй-биле чөпсээржерге сагыжын чугаалавас, чааскаан шийтпирлээрге туразы улуг болур.

Магатчок чаңнаарга идегел чок болур.

Чоок чоруурга бужурганчыг, ырак чоруурга кагды деп сактыр.

Көвей чугаалыг болурга шалырааш дээр, ыт чок чоруурга улуграк дээр, хынамчалыг домактанырга каралыг дээр.

Кемнии кем чогуңче халдаар, кем чогу кемнинге болчур.

Эптеширерге карадаар, бакташтырарга хомудаар.

Чааскаан багай чоруур хирезинде өскелерни чижек кылыр.

Кижиниң күжү-биле эки бооп чорааш, дедир тениир, кижиниң ады-биле арнын тыпкаш, бодун көөргедир, а өңчүзү-биле байып алгаш, бардамнап менээрденнир.

Өрү чоруур болза, адааргаар, куду чоруур болза, дарлаар.

Амытан бүгүдээзи хөөкүйлер.

Ажынза – ыды үнмес, өөрүзе – хөйге чарлаар, улуглар мурнунга өрүк, бичилерге хөөрем.

Ыадыр арны чок хөөкүй амытан, доңанда хөп, изиргенгенде – хөлеге, аштаанда – аш-чем, суксаанда суксун, шылаанда уйгу хире, чүлге хүнүн бодаар сеткилдиг хөөкүй.

Авыас бакка туттуруп, угаан-сарылы суларааш, аргажок апарган хөөкүй.

Шыдажыры берге бак салым-чаяанындан үнгеш, кайгамчыктыг тайбың кижиле бооп төрүттүнгеш, бо дег човулаңныг үүлениң үрезин эдилеп чоруур амытан бүгүдээзи таан кээргенчиг дээр.

Саазын куш уждуп турар кижиден:

– Чаа, бо ышкаш бак шагда шынын бодап чоруур кижиле кандыг янзы чоруур болза болурул? – деп-тир.

Саазын куш уждуп турар кижиле мынча дээр:

Эштиң экизи серемчилел дээрзи шын-даа болза, лама башкың биле адаң, иең – бо үш ачылыгыңарга карадап сезинмейн чор.

Эртемниң дээдизи эп дээрзи шын-даа болза, хилинчек кылыр кижиле эптепше. Ужурашканда чугаалажыр угур бар-даа болза, хемчээл чокка чугааланма.

Бургандан артык авырал чок ужуң, сүзүглээрде сезинишкин болдурба.

Бурган номундан артык эртем чок ужуң, өөренип алгаш, омак черле өөскүтпө (көөргеттинме).

Лама-хуурактардан артык өмөк-дөмөк болур чүве чок ужуң, оларны хүндүлөп, кемин черле сурава.

Бисти хораннап чоруур чүүл нисванис шын болганда, сеткилиңи хоруп чору – дээр.

Демги кижиле база мынча деп айтырып-тыр:

– Сургаал херек кижиле кандыг болурул? Кандыг кижээ сургаал херек чогул?

Ол кижиле тургаш:

Чүве билбес, дүмбей, угааны чок кижиге сургаал херекчок.

Бодун тогунар омактыг кижиге сургаал херекчок.

Чүве билер кижиниң чугаазын хүлээп албас кижиге сургаал херекчок.

Көргөн чүвезин дораан утуп алыр кижиге сургаал херекчок.

Өске кижиниң кемин сураар кижиге сургаал херекчок.

Анаа херекчок күзелче шунугуп туралаар кижиге сургаал херекчок.

Хоптак кижиге сургаал херек чок.

Чүү-даа чүвеге көкпес, ханмас кижиге сургаал херек чок.

Улуг улустан дезер кижиге сургаал херек чок.

Көскүлөңнээш адыыргакка сургаал херекчок.

Кажар кижиле эдержир кижиге сургаал херекчок.

Кем чок, анаа эшти тоовас кижиге сургаал херек чок;

Эт-малын садып самчыдаар кижиге сургаал херек чок

Улуг эрге-дужаалче чүткүүр, эргезирек кижиге сургаал херек чок.

Бо ийи чоруктуң сөөлгүзүн бодавас кижиге сургаал херекчок.

Ужурун угап билер, угаан-сарылыдыг кижээ сургаал херек.

Шынны танып билер, шудургу кижээ сургаал херек;

Буяны улам-на хурап, чыыр кижээ сургаал херек;

Очур-Дара ламаның чарлыын кадагалап чоруур кижиге сургаал херек.

Өске хөй кижилерден ноян кижини артык хүндүлээр кижиге сургаал херек.

Хөй эш-өөрү-биле тааржыр кижиге сургаал херек.

Кырган-чөнүк кижилерни өөртүп, хүндүлөп билер кижилерге сургаал херек.

Өлүр, аарырының човулаңын сактып, коргуп чоруур кижилерге сургаал херек.

Үстүкүлөрдөн коргар, номну эки эдилээр, бодалдыг кижилерге сургаал херек.

Сургаар кижиле дээрге бодунуң туразы-биле звес, номнар өөредир дээш сургап болур, аттынар дээш звес, эдил-чазап алыр дээш сургаар, човуландан, бак чүведен чайладыр дээш сургаар.

(Уланчылыг).

Василий САЛЧАК,
эртем ажилдакчызы.

«ШЫННЫҢ» почтазындан (Чоннуң үнү – эдилге чок чагаалар)

БАШТАЙГЫ ШИНЧИЛЕКЧИ

Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал сумунга (эрги Бай-Тал турган черниң адаанда Элезинниг-Ховунуң дужунда, арга-арыг кыдында Сарыг-Өдек деп черге) 1928 чылдың ноябрь 7-де Сыргыт-оол Хомушку, Борбаккы Хертектиң өг-бүлезинге бичии оол-чугаш төрүттүнген.

Араттар огул кедизи барып эртемден, аас чогаалының болгаш шүлүк тургузуунуң шинчилекчизи болурун кайыын билерлер ийик. Бичии чажындан орлан-эрес, кайнаар-даа чедип, маңнап тургаш ада-иезинге ыяштап берип, мал-маганын кадаржып, кандыг-даа ажилды дузалаптарын ооң акылары, угбалары (14 киж) кайгаар турганнар. Өг-бүлезини Даштыг-Тейге күзеп турар үеде, чээни мени чүктеп алгаш үнү чок Сүхе-Байыр дугайында кинону тайылбырлап берип турганын, ол ышкаш «Эртежи киж эки аътка дужар», «Олутта олча чок, чыдында чыргал чок» деп чугаалап чораанын ам-даа утпайн, сактып чоруур мен. Мээң авам, Сыргыт-оол Хүргүл Хомушкуевна ийи дугаар төлү болуп турган. Авамны даайы болур Кылын-оол Хертекке азырандыга берипкен. Өг-бүлезинге өзүп келгеш, Бай-Талдың «Сталин» колхозунуң сарлык фермазын удуртуп, чайлаглар Пөштүг-Адыр, Улуг-Теректиг чедирип, семиртип, хей сүттү, саржагны колхозунга эккеп, механизаторларга аыш-чем кылыр повар болуп, үлүг-хуузуң кириген.

Дуңмазы А. С. Төгүй-оол 1937 чылдан эгелээш, чайлаг школазынга өөренип

эгелээн. Баштайгы школа директору Калбак Салчак моол дыл кырынга «Араттарның шыны» солунну очулдуруп берип турган. Ол тибет, тыва, моол, орус дылды эки билер турган. Ол аныяк оол 1930 чылдарда тыва бижик тыптып келири билек, өөренип алган. Аңгы-аңгы хемчигештерлиг, дажып чыдар Барлык суун сүзүп келип, эртен-дүшкөн чүжк машиналарынга олурупкаш, Кызыл-Мажалыкка өөренип, 5 класс дооскаш, 1938 чылда Кызылдың дугаары 2 школазынга өөренип эгелээн. Шыырак, билигже чүткүлдүг өөреникчилерниң санынче кирип, мөңгүн медаль биле дооскан. Сураглыг эртемденнер Сат Шулун, Монгуш Кенин-Лопсан чогаалчы, Юрий Аранчин дээш өске-даа эштери-биле кады Ленинград университетинге өөренип кирген. 1951 чылдың чайынында, шалып аныяанда, аар аарыгның уржуундан эртем ажилын кагаш, амыдыралындан чарлып чоруткан. Даайымның арттырып каан тыва улустуң аас чогаалын, тоолдарын, үлегер домактарын, тывызыктарын номчуп чордум.

А.С. Төгүй-оолдун мени сургап, өөредип чораан чылдары халас барбаан. Ооң үлегери менде бар деп чүвени ханы билеп чоруур мен. Ынчангаш тыва улустуң аас чогаалдарын чыып бижир ажилдарны уламчылап турар мен. Чижээлээрге, «Тээк-Мөгө», «Сылдыстыг хөлдүң огу», «Чеди-Хаан сылдыс» болгаш өске-даа тоолдар, «Караңгы дүңдег», «Думаалайлыг кыс», «Кара сагыш чутка чедирер» дээш оон-даа өске чечен чугаалар база шүлүктөр парлалгага

үнгөн. Эң баштайгы «Кара-Чода» деп шүлүглел «Хемчиктиң сылдызы» солунга үнгөн.

А.С. Төгүй-оолдун «Тыва шүлүк тургузуун шинчилээриниң шенелдези», «Тыва улустуң үлегер домактары болгаш чечен сестери», «Тыва улустуң тывызыктары» деп ажилдарын сегирип ап, чаа-чаа шүлүктөрни, чечен чугааларны бижип турар аныяк чогаалчылар көвүдээни өөрүнчүг.

«Хемчик» деп тоолчургу чугаа Хемчиктиң бажы болур кожуун-даа, Шагбан-Кажая, төөгүлүг черлер Доора-Хорум, Кара-Чода, ыраажы хем Хоолааш, Сара-Ыяш-Бажы (Даг-Алтайның тываларының хөөрлери), Кыс-Халыы, С.А. Сарыг-оолдун бижээни «Шии-жекчигеш» (шүлүк) Чиңге-Хем, Чоон-Хем, Ак-Оюк, Кара-Оюк, Мөңгүлектер девискээриниң чурттакчыларындан аас чогаалын дыңнап бижээчилээн.

Даайымның оруун салгап, ооң күзели ам херек кырында боттанып чорууру бо деп сагыш-сеткил өөрүп чоруур. Хемчик хемниң солагай талазында бир төөгүлүг куй бар. Ону Төгүй-оол кую дээр. Ооң литературага хамаарыштыр ажилдары ТДЛТЭШИ-ниң бижимел фондузунда шыгжаттынып чыдар. «Эки кылган ажил, элпеп читпес алдар» деп чүве ола болгай. Шынап-ла, «Сөглээр сөстүң шыны херек, кылыр иштиң деги херек», «Сеткилдин бичези херек, эртемниң улуу херек» — деп, А.С. Төгүй-оолдун үлегер домактары чонга шын орукту айтыр боор деп бодаар мен.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тал суур.

СТУДЕНТ ЧЫЛДАРЫВЫС

Эртинени черден казар,
Эртемнерни номдан тывар —
тыва чонувус чиге-ле сөглээн.

Эрткен 2020 чылда Канск хоорайның библиотека техникумун доосканывыстан бээр 50 чыл эрткен турган. Ам канчаар, ол-бо чылдагааннарның уржуундан озалдаан-даа болза, ынак солунум «Шынның» арнынга чырыдары-биле бижидим.

Бистиң дооскан чылывыс уттундурбас чыл болган, чүге дээрге 1970 чылда В. И. Ленин башкының төрүттүнгенинден бээр 100 чыл оюн бүгү делегей чону демдегеп, байырлап турган чүве. Студент амыдырал черле солун, кижиниң чуртталгазынга балалбас исти арттырып каар, ынчангаш эвээш бичии бол, эштеримни сактып, мону шорбажылап, бижип олар журум ол. Ынчан 1968 чылдың август 22-ниң хүнү. Кааң аяс хүн. Төрээн Тывавыстан Канск хоорайже техникумга өөренири-биле 15 уруг ол-бо кожууннарда чыгып келгеш, Кызылдан Абакан хоорайже аъттаныры-биле алдын сарала автобус чанынга бөлүгжөп алгаш, шак манап тур бис. Бисти үдээри-биле ынчан культура сайыды Матпаа Самбуевич Хомушку, кадрлар килдизиниң эргелекчизи Чамзырын Монгуш Монгушовна олар чагы-сүмелерин бергеш, үдөп олуртуканнар.

Ынчан киж ырак-узак чер чораан эвес, орук ара Тываның каас-чараш арга-арыгларын, бедик-бедик тайга-сыннарын автобус соңгазындан көрүп чорааш, магадап ханмайн чарашсынып, аравыста хөөрежип каап, хире-хире ырлажып-даа чоруур бис. Ол шагда черле кайгамчык чүве. Автобуска, машина-даа кырынга олурупкаш, аныяк-өскөн ырлажыр. Ынчап-мынчап чорааш, Абакан хоорайга эртенги шакта чедип келдивис. Оон дүшкөш, кезек ол-бо кылаштажып, чөмненип, дыштанып олурувуста, шагывыс чедип келген. «Москва-Пекин» деп каан поезд-даа келген, олурупкан бис. Бичии болгаш-ла бир станция келир, доктаар апарган, сөөлүндө билгенивис почта дажыыр ниити поезд апарган. Поезд соңгазындан көрүп чоруурга, чуртувус Россияның калбак делгем шынаа, ховулары, арга-эзимири ногаан хевис чадып каан дег чаттыла берген чыдарын көргөш, чарашсыгын мен. Үнгөн-не ыяжы — хадылар, хадынар узун дорт апаргылаан тургулаар. Абакандан үнгөш, ийи дугаар хонуунда Канскыга чедип келдивис. Бисти уткуп чедип келген аныяк уруг чурттаар черивиске эккеп кааш, каяа, канчаар өөрениривисти, техникумга чедир аай-

дедир чоруувусту чагып кааш, чорупкан. Ниити чуртталга бажыңың комендантызы Анна Петровна аштанып-чөмөннир черивисти углап-баштап, дүрүмнери-биле таныштыргаш, аайлап берген. Кежээ дүшкөн. Оруннарывыска чыткылап алгаш, бот-боттарывыстан айтыржып, таныжып эгелээн бис. Улуг-Хемниң Ийи-Тал, Хайыракандан — 4, Бай-Тайгадан — 3, Аксы-Барлык, Кызыл-Мажалыктан — 6, Победадан — 2, Алдан-Маадырдан — 2 болган бис. Арай-ла эрте чедип келген болган бис. Хорайны сонугургап, кино-концерт көрүп чоруп турувуста сентябрь 1-даа келген.

Чыскаалган. Техникумнун директору А.П. Курцев эртем бүрүзүнүң башкылары-биле таныштырган. Бөлүүвүсте 37 уруг, 1 оол бар болган. Тускай эртемнеривистен аңгыда, даштыкы дыл, күш-культура база бар болган.

Ынчалдыр ийи чылдың дургузунда бот-боттарывысты деткижи, хей-ниитиниң ажилдарына киржип, Тываның адын сыкпайн, баскетболга база хол бөмбүүнүң маргылдааларына, концерт мөөрейлерге киржип турдувус. Харын-даа чыныды команда кежигүннери апарган бис. Ооң түңнелинде, өөредилге черлериниң арызынга маргылдааларга тиилээш, Красноярск хоорайга барып маргылдаалап турдувус.

Үе-шаг каш-даа өскерлир. Ам 70 хар чеде бергилээн эштеримни санап бижир болза, мындыг: Раиса Суван-оол — чазык чаңыг сүмелекчиге Мугур-Аксынга, баштаксымаар Чечек Хертек — Чаа-Суурга, оюнзак Чечек Чачыр-оол — Бора-Тайгага, (сөөлүндө Чөөн-Хемчиктин Хайыраканга), хүлүмзүрүп чоруур Чечек Ондар — Солчурга (сөөлүндө Өвүрнүң совет партияже шилчээн), топтуг-томаанның кыстар Тамара Самбуга, Галина Семиско, Фаина Севек — Шагаан-Арыг, Хайыракан, Ийи-Талга, узун шыырак Алдын-кыс Монгуш — Чадаанага, Серемаа, Оюмаа Монгуштар Кызыл-Мажалык, Шекпээрге, Минчей Манзырыкчы — Тээлиге, бодум Алдан-Маадырга, амыдыралымың аайы-биле Эрзин кожуунуң төп библиотеказын 4 чыл иштинде эргелекчилеп ажилдааш, дээди эртем чедип алыр күзелим-биле Шуурмак суурже башкы ажилын шилип алгаш, чорупкан мен.

Үстүндө адааным өөрүм ол черлеринге ажилдааш, Культура яамызының томуйлаан бижии-биле хүндүлүг дыштанылга үнгөннер. Өг-бүлезиниң аайы-биле оларның фамилиялары өскерилген, баштарывыс дүктери агарып, хырааланы бергилээн, ажы-төлүвүстүң уруг-дарыын өстүрүп, карактажып, энелер апарган чурттап чоруур-дур бис. Адак сөөлүндө «Өөрүп-хөглөп, кады дооскан, өөрлерим кайда силер» — деп доозар-дыр мен.

Анчымаа АРГАН-ООЛ.
Сесерлиг суур, Би-Хем кожуун.

УРУГЛАРНЫҢ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

Чоокта чаа Кызыл хоорайның школаларының бирээзинге болган таварылга меңээ хамаарылгалыг болганындан сеткилим хомудаанындан материалды бижир ужурга таварыштым. Школаның дугаарын-даа, өөреникчилерниң ат-сывын-даа биживедим.

Чапсар үезинде эге класстың уруглары ойнап тургаш, маргыжа бергеш, бирээзин: «Чединмес, яды өг-бүлениң уруу-дур сен. Мээң авам, ачам — улуг даргалар. Иномарка бедик кара машиналыг бис» — деп, эжин куду көрүп мактанган. Бичии уруг ындыг чугааны та кайыын тып алган чүве. Бажыңында ада-иези байлар, ядылар деп чугаалажып турар чадаас болган боор. Баэк сөглөткен уруг бажыңыга ыглап чедип келген. Башкызынга болган таварылганы чугаалаарга, сайгарып чугаалашканнар. Уругнуң ада-иези хомудаан сеткилин школаның удуртулгазынга чугаалап четкеннер. Куду көрдүргөн уругнуң ада-иези кайызы-даа эртем-билиг, ажил-агылыг, кыт бажыңарда чурттап турарлар.

Элээн каш хонганда школаның удуртулгазы телефон дамчыштыр: «Уругнуң ада-иези чок, сургакчылаашкында» — деп дамчыткан. Чугаа ооң-биле соксап каан. Ийе, чайы чок-даа турду-ла ыйнаан азы аразында харылзаалыг-даа турдулар ыйнаан.

Төөгүдөн алгаш көөрге, кайы-даа ниитилеге байлар, ядылар деп ылгажыры турган. Амгы-даа үеде бай-шыырак хөрөгитеннер, ажилдап турар орулгазы чурттаарының ортумаак деннелинден куду хамаатылар бар. Күрүне оларга деткимчени көргүзүп турар.

Бай киж деп сөс делгем уткалыг деп бодаар мен. Улуг угааныг, сайзыраңгай кижилерни чүге байлар деп болбас деп. Олар чуртту башкаларына киржип, эртем-техниканы сайзырадып, чонну эмнеп, эртем-билигге чедирип чоруурлар. Сагыш-сеткили байлак, ниитилеге, кижилерге эки чүвени кылып чоруур, халдавырлыг аарыг ковид-19 үезинде аарыг-аржык, кырган-диденерге аыш-чөмни боттарының үе-шагын харамнанмайн, хуузуңда автомашиналары-биле халаска чедирип турар волонтерлар — эзулуг буян сеткилдиг бай кижилер ол-дур. Кыштың соогунда, чайның дунааргай изинде малын кодан сыңмас кылдыр өстүрүп алган муңчу малчынар — эзулуг-ла байлар-дыр. Боттарының энергиязын үндүрүп, билиг-мергежилин ажыглап тургаш, байып алырга, ында багай чүү деп. «Чыткан теве аксынче каңмыл кирген» деп чугаа бар-ла болгай. Ынчалза-даа күрүнени, чонну мегелеп, шын эвес документиер долдуруп, оорланып тургаш, чижең арга-биле байып турарларның бары чажыт эвес. Дыңнаарга, оларны истелге органның илередип, кеземче херектеринге онаап турар. Ындыг кижилерниң ажы-төлүңгө салдары дыка багай. Ада-иези чүнү үүлгөдөп турарын ажы-төлү хүн бүрүдө көрүп, билип-ле турарлар болгай. Олардан бот-боттарын өрү көрдүнер, байыргаар, эш-өөрүн куду көөр, эки-баэк сөглөнир уруглар оон үнер деп бодаар мен.

Школаларда бедик мергежилдиг, байлак арга-дуржулгалыг башкылар ажилдап турар болгай. Чаңгыс таварылгадан школаның өөредилге-кижизидилге ажилының деңнелин эки-баэк деп анализтээри болдунмас. Ынчалза-даа уругларның угаан-бодал, сагыш-сеткил, чугаа культуразынче кичээнгейни угландыраар артык эвес деп бодаар мен.

Дамдынчап ХОВАЛЫГ,
РФ-тиң улус өөредилгезиниң
хүндүлүг ажилдакчызы,
күш-ажылдың хоочуну.

Аяк шайны аартап ора...

• Кадык болурунга сүмелер

СИБИРЬНИҢ ДЫТТАРЫНДАН АЛГАН ЧУЛУК-БИЛЕ ЭМ КЫЛЫР АРГАЛАРЫ

ЧАШ ЧУЛУК – ЧИИРБЕЙ

Хоюдур доорап каан чиирбейлерни 7 улуг шопулакты бир литр сүтке, эвээш отка 15 мин. хайындырып алыр. Ону чөдүлгө, хөрекке хирилээштер тыптып келгенде, сыңый аарыгларынга дээш өске-даа аарыгларны эмнээринге ажыглап болур. Ону ижерде, хүнде 3-4 катап ижиң ап болур. Аарыгның байдалындан хамааржыр. 7 хонук, азы бир ай дээш, бодунуң билип турары-биле оожум эмненип болур.

ДЫТ ЧӨВҮРЭЗЗИ

Ону чулук өйүндө, ижин-баар, ыжык, сыңый аарыгларынга ижиң ап болур.

Кылыры: чөвүрээни эки хоюдуп алгаш, бир литр сугга 5 шопулакты ургаш, термоска изиг сугга бир дүн иштинде тургузуп алыр. Хүнде 3-4 катап ижер. Колдуу чиирбейлерни-биле дөмей.

ИНЕ БҮРҮЛЕР

а) бүрүлери чаза чуп каапкаш, 0,7 литр сугга 10 улуг шопулак ишти бүрүлери уруп алгаш, эвээш отка 15 мин. хайындырып алыр. 3 шак иштинде ханды кылдыр тургузар. Мону, ириңнеп турар балыгны аштап арыглап, эмнеп ап болур.

б) буттарның дамырлары алгыыр аарыг болгаш ЧҮСТЕР аарыгынга, бүрүлериң дузазы-биле чиңнээр арга-биле эмнээр.

Кылыры:

Баалыңныг савага хандылап кылып алыр, 1 шак иштинде тургускаш, суг бузунга база хайындырар (улуг савага сугну көвүдөдир куткаш, сугга тургузуп

алган бүрүлериңи өске баалыңныг савага куткаш, хөй суглуг саваның иштинге тургускаш хайындырар). Ону бир шак хайындырар. Кылып алган хандывыс-биле аарып турар чүстериңи азы дамырларны чиңнеп алыр бис. Ону дүңеки үеде чиңнээр эптиг болур.

в) ине бүрүлериңи спиртке тургузуп алгаш эмненип ап болур.

Нерви аарыгларын эмнээр.

Кылыры: хоюдур соктап каан дыт бүрүлериң 50 гр бир стакан водкага ургаш, караңгы черге 3 неделя тургузар. Хүннүң-не чайып каап турар. 21 хонук эрткенде, 20 дамдыны суг-биле холуп ижер. Хүнде 2 катап ижер.

Сибирьниң дыттарындан кылган эфирлиг үстү организмни ниити арга-биле быжыглаарынга, суларадып оожургадырынга баянга, саунага база ванна-лаарда ажыглап турар болгай бис.

Дыттың чугундан яңы-бүрү мазьтар кылып турар. Чукту бодунуң бодап турары-биле чиңнээштинге ажыглап болур.

Сибирьниң дыттарындан кылган эмнерни, мазьтарны, скипидарны аптекалардан садып ап болур. Чиирбейлерни, мочургаларны болгаш чөвүрээни чулук өйүндө чыып алыр. Бүрүлериң болгаш чукту, саатты кажан-даа чыып ап болур.

Үр шыгжаары-биле кадырып алырда, хөлегелиг, арыг агаарлыг черге чадыпкаш кургадап алыр. Хүн көргүзүп болбас.

КАРА КАРТТЫГ ТЕРЕКТЕР.

ЭМ КЫЛЫР ШЫНАРЛАРЫ

Чазын чаа чулук үезинде теректиң мочургазын, бүрүлериң болгаш чөвүрээниң эмненири-биле чыып, чалап ап болур. Ону чыыры хадыны-биле дөмей.

1. Терек чулуунуң хайындырган суун (отвар) бир улуг шопулак хоюг бүрүлериң бир стакан изиг сугга ургаш, эвээш отка 7

минута хайындырып алгаш, хүнде 3 катап ижер. Ынчаар белеткээн сокту чөдүлгө, шырыныгып тургаш, сыңый аарыгынга, херээжен кижиниң ай демдээ эвээжээнде, база өкпе аарыгларын эмнээринге ижер.

2. Терек мочургазындан кылган ханды. 2 бичии шопулак ишти хоюдуп каан мочурганы 1 стакан сугга 2 шак тургузар. Сыскап алгаш, чемненир мурнунда 30 мл хүнде 3-4 катап ижиң ап болур. Ону грипптей бергеш, циститтей бергеш, ыжып турар таварылгада ижер.

3. Кургадап, соктап каан терек мочургазын, 2 бичии шопулакты 250 мл изиг сугга термоска 1 шак иштинде тургузупкаш, хүнде ижер. Сыңый болгаш өске-даа сидик үндүрер органнар араан байдалда ижер.

4. Терек чулуундан (бүрүлери, мочурга, чөвүрээ) спиртке кылган ханды. 250 мл спиртке улуг шопулак ишти чулукту 2 неделя иштинде тургузар. Сыскааш, чемненир мурнунда 15 дамдыны, хүнде 3 катап ижер. Ону ижин рагы, стоматит, ингивит, ангина деп аарыгларга, экзема аарыгынга ижер.

5. Терек чулуундан чаап эмнээр мазьты кылыры. Кургаг чулукту соктап алгаш, эм шынарлыг үстерге холааш, азы хаваң чааңга холааш, үрде эттинип шыдавайн турар балыгларны эмнээринге ажыглап болур. Кеш аарыгларынга, чүс аарыгы, геморрой, грибовый аарыгларны, када-галаанда эмнеп болур.

СИБИРЬНИҢ ЧООН САРЫГ ДЫТТАРЫНДАН КЫЛГАН «ХОЮГ ЧУЛУК» ("Сибирский бальзам")

Сибирь дыдының эм шынарлыг бүдүмелдеринден болгаш өске-даа эм үнүштерден кылган чаагай чыттыг, хоюг чулук "сибирьниң эмнекчизи" деп адап болур. Мээң билип алганым-биле, бо

бальзам кижиниң мага-бодунда 7 кол шимчедикчи күшке дузалаар, хоочураан аарыгларны эттиндирип болур.

• Мага-боттуң бүгү хан эргилер дамырларының ажылдаарынга,

• Чүректиң эң биче дамырларының ажылынга улуг идиг бээр, чүрекке хан кээри баксыраар болза, аарыглар тыптып эгелээр.

• Кижиде эң чугула, улуг көк дамырларның ажылдаар аргазын экижидер (улуг веналарга)

• Лимфа-белдирлеринге ажыктыг байдалы кончуг улуг.

• Баш мээзи база-ла хөй-хөй дамырлар дузазы-биле ажылдап турар болгаш, бальзамны ижерге баш мээзинге дузалаар.

• Нерви системаның ажылы, клеткаларның харылзаазы база-ла дамырда дамчып аккан хан-биле чемненип ажылдап турар.

• Тыныш органнарынга дузалаар. Өкпениң дамырларының дузазы-биле агаарны үндүрүп, кирип ажылдап турар системага дузалаар.

Ынчангаш, бо чаагай чыттыг, хоюг чулук бүгү мага-боттуң хан дамырларны ажылдаарынга улуг идиг бээр, эм болур.

Оон тургузуунда 10 аңгы эм үнүштер, ояттар кирип турар.

1. Бадан. Кылын бүрүлүг эм үнүш. Оон дазылын болгаш бүрүлериң эм кылырынга ажыглаан. Шөйүндүлериң микрофлоразынга база эки дузалаар.

2. "Сибирь эмнекчизи" бальзамда дыттың саадын, чугун холаан. Чүстер аарыгларының шупту хевирлеринге ижиң болур.

3. Хая үзү. (каменное масло) азы хая чугунуң бир хевири. Бүгү аарыгларга дузалаар.

4. Меде. (Клевер). Хан аргыжылгазын улуг идиг бээр.

5. Дыт чөвүрээни. Бүгү аарыгларга дузалаар.

6. Мёд. (ары чигири) Бойдустан келген шын, арыг эм. Мага-ботка бүрүң-биле дузалаар.

7. Мумиё. Чыпшыңчак кара хая чугу. Ол хан тывылдырыгынга, иммунитет көдүреринге дээш бүгү-ле аарыгларга дузалаар.

8. Сагаан дали. Назын узадыр шай. (продлевающий жизнь). Хая-даштыг, бедик тайгаларда хая аразында өзүп турар үнүш. Саян дагларында ховар кылдыр үнүп турар. Тибет дылдан очулдуарга, Сагаан - ак, Дайля - чада (крыло). Оон чаңгыс бүрүзү безин бүдүн хүн иштинде организмге улуг күштү бээр.

9. Дыт картының туттунуп үнгөн салы азы чаат (Уснея). Бойдустан чаяттыңан антибиотик. Ине бүрүлүг үнүштерден үнер, база арыг агаарлыг, бедик тайгалардан чаатты көрүп, тып ап болур. Бүгү-ле халдавырлыг аарыгларга дузалаар, бүгү микробтарга удур туржур күштүг.

10. Кара-кат чимизи. Карак аарыгларын эмнээр күштүг үнүш деп шагдан бээр билдингир.

Бо мындыг 10 аңгы эм оят үнүштерден тургустунган чаагай эм, мен бодаарымга кижини бүрүзүңге ажыктыг эм болуру чигзиниг чок. Ону Алтайның бедик тайгаларындан, арыг агаарлыг бойдузундан эккеп бүдүрүп турары чугаажок.

"Сибирский целитель" деп бижипкеш, интернеттен тып ап болур.

Ая УСПУН белеткээн.

Элбээңги Песец

Маны Манул

Шөө-бөрү Шакал

Мый-ыът Дикая кошка

Хөөрүк Бурундук

Борзук Барсук

Дедир-даван Крот

Тооргу Кабарга

Хүн-эдерер — жарки.

Ивовый кустарник

Хола-хаак — лозняк.

АҢНАР

Маны — Манул.
Элбээңги — Песец.
Шөө-бөрү — Шакал.
Мый-ыът — Дикая пестрая кошка.

Хөөрүк — Бурундук.
Борзук, морзук — Барсук.
Дедир-даван — Крот.
Тооргу — Кабарга.

Социал четкиде "Тооргу" бөлүүндөн.
"Восточный Мий": https://vk.com/wall-91991547_2017

(Төнчүзү. Эгези № 16 "Шында")

Оларазында акымайлап, бичи кыс дунмаларын сактып келгеш, аңаа дегбезин дилеп, салыптарын, дем чаа ышкаш, оожум үн-биле дилеп, хүрежип-ле турган. Сактырга, дыка-ла үр үе эрткен дег болган, уругнуң күжү төнүп, өршээл дилеп турар аразында демги кижиниң тыныштары оожургап эгелзэн. Кым эвес дээш, уруг көрүп чадап каан, арнын дуй тыртып алган. Бир талазында, арнын чажырап дээш, бир талакы холу-биле үргүлчү хөйлеңин арнынче тыртып, чок болза холу-биле дуй туттунуп, уругну черже октаарда, чаңгыс холдап турганындан алдырбайн турганы чадавас.

Ол аразында эр-херээжен үннер Чодурааны кыйгыра берген. Чодураа ам-на дидимненип, бар-ла турган үнү-биле: «Ааа, ааа!» — деп алгырган. «Бээр, мында мен!» — деп кыйгырап дээр, хор-жок, чугаалаттынмас, аксы хаалбастан калган-биле демей. Узун кижини уругнуң аксын дуй тудуп чоруй, хенертен шывадай аарак отапкаш, салып ыңай болган. Ол өйдө дөзип бар чыткан кижини көрүп каан оолдар ооң соондан халышканнар. Кыс уруглар Чодурааның чанынче халчып келгеш, эжин оожургадып, айтырыглар салгылаарга, бирээзи ыыт чок чаңгыс черже көрүп алган турган. Эштери коргуп: «Канчап бардың?» — дээш, Чодурааны бирээзи куспактап, оожуктурар деп чыдырда, коргунчуг кылдыр: «Меңээ дегбечер, чүгле меңээ дегбечер!» — дээш, алгырып ыглап эгелзэн.

Уругнуң үнү кайы ырактан дыңналып турган болгаш, школа чоогунда чурттап турган физика башкызы Кенден Геннадьевич дыңнап кааш, кайгап: «Арагалап турар өөреникчилер чоор бе» деп бодал-биле, уругларның чанынга дуокаа чедип келген.

Чүвениң ужурун уруглардан билип алгаш, иезинге чугаалаар дээр, Чодураа ынавас, ачазы соңгу адазы болгаш, уругну бодун буруудадып болурун башкызына чугаалаан. Эр кижини бичи кыс уругдан чүнү чүү деп айтырып шыдаар, школадан психолог башкыны кыйгыртып эккелген, боду чанып чорупкан.

Чодурааның бажыңына чүгле башкысы база кады хонар дээр дунмазы үжөлзэн келгенер. Экизи көргөн, ада-иези уруунуң кээрин манавайн, кырган-авазынче далажып чорупкан болган. Уругну күштеп-чазарлап четтикпзэн-дир деп чүвени башкызы билгеш, ооң боду-биле сүмөлешкен соонда, кымга-даа болган таварылганы чугаалавас, шимзэн үндүрбес бооп, уругнуң дилзэнге башкызы чөпшээрешкен.

Чодурааның кедип чораан куртказы-ның өөктерин үзе соп каапкан, черже октаарга, та чеже катап дискээ-биле олура кээп дүшкеш, тура халып турган кижини, ийи каат кылдыр кедип чорааны колготкаларының дискетери орлугулап калган, дискээниң хаварык балыындан хан сыстып, ажып турган. Ажырбас, ында коргунчуг чүве чок, өөктерин илип аар, колготканы база септеп азы солуп-ла алгай. «Бичи кижини ол хире ада-иезинге чугаалавас кылдыр дилеп турда, ам канчаар, чогуум уруг коргунчуг чүве болбаан, өршээлди болган-дыр, үр-чар чугаа үндүрбес-тир, өг-бүлөгө эпчок байдал туруп кээп болур» деп, башкызы бодап алган.

Артыш база Чодураа-биле бир демей, көскү өөреникчилерниң бирээзи. Кикбокс секциязынга каш чыл улаштыр барып, эвээш эвес маргылдааларга тиилекчи болуп, спорт мастеринге кандидат ат-даа чедип алган. Бодунуң баштакчы мезү-шынары-биле өске оолдардан ылгалдыг, алыс турамык база. Школага доозукчу класска турган болгаш, башкыларның кол дузалакчылары уруглар болгай. Уран чүүл көрүлдери, чараштыр танцылаарындан аңгыда, спортчу маргылдаалар, өөредилге-билиг талазы-биле өске школалардан багай эвес түңнелдерни чедип ап келгениниң бир кол кижикчизи, башкыларының чоргааралын чаалап ап чоруур класстың бир көскү өөреникчизи — Артыш. Оларның класынга уруглар, оолдар анаа-ла найыралдыг боордан башка,

школачы ынакшыл дээр хевирлиг, ында-мында болчашкан, сагышсыраан кижилер турбаан. Турган-даа болза, бүдүү чоруп турду ыйнаан.

Башкылары боклассты өөреникчилериниң аразында найыралдыын, өөредилгеге сундулуун бир онзагай кылдыр көөр. Ооң бир чылдагааны баштайгы, бир класска-ла хүлээп алган башкызында бооп чадавас. Ол башкының өөредип эгелеп каан класстары черле багай диртпейн чораан-даа болза, бокласста, та канчап ындыг болган чүве, өөредилге, спорт, уран чүүлге чаңгыс аай салымныг ажы-төл чыгы берген, шуут кайгамчык класс. Бичизинден-не чаңгыс аалдың уруглары-биле демей, эри, кызы хамаан чок быжыг найыралдыг.

Чодураа класының бир чоргааралы, шупту беш демдектерге өөренип келген, төөгү олимпиадаларына каш чыл улаштыр киржи, шаңналдыг черлерни ап шаг болган. Ырлап турда, үнүнүң хоюг чаражын канчаар, арын-шырайы база онзагай, адынга-даа тааржыр — чодурааның чечектери дег ак шырайлыг, каттары дег борбак кара карактарлыг. Аажы-чаңы кижизиг, үй-балай чүве чок, чугаа-домаанга

ЭНДЕГ

• Чечен чугаа

хынамчалыг, улуг улус ышкаш уткалыг чүве чугаалап чоруур.

Чаңгысклассчыларының Чодураага ынаа-даа кончуг. Чүгле Чодураа биле Артыш эвес, класстың өөреникчилериниң колдуу кезини салым-чаяанныг. Артыш спортка, математикага эки көргүзүлгелерлиг турган болза, өске эштериниң аразында химия, биология, информатика болгаш дылдарга дээш, шырак уруглар-ла хөй. Класстың школаны эки демдектерлиг дооскаш, эвээш дизе сезен хуузу дээди өөредилге черлеринче кирип аарынга башкыларга идеген, бүзүрөп-даа турган.

Танцы кидин түлүк турда, Чодурааның коязы, дунмазы болур Чечена арны хуула берген, эгистеп халып келгеш: «Чодурааны эзирик ашак көдүрүп алгаш, херимче кири берди» — деп, Байлак-биле кады танчылап турган Аржаанага тын тынмайн чугаалаан. Аржаана дораан Байлакка чугаалап чыдырда, чанынга халчып келген Артыш биле Гена, кеттинип безин албайн, үне халышканнар. Аржаананың соондан база ийи уруг үне халаан. Ол өйдө класынга турган болгаш, чүү болганын билбээн чамдызы чүвениң ужурун билбейн школага чыдып калган.

Кады чарылбас эжишчилер Артыш, Гена, Байлак школадан үне маңашкан дораан-на, Чодурааны кий деп алгыргылаан, оларның соондан класының уруглары база кыйгырып-ла эгелзэн. Бичи Чечена оолдарга узун кижиниң угбазын сөөртүп кири бергени херимни айтып бээр, оолдар алгырбышаан, ынаар ыдып-ла берген. Ол аразында кыс кижиниң алгырып чадап турар үнү дужунда херим иштинден багайтыр дыңналган, ол угже маңажып бар чыдырда, узун кара кижини херимден үне халааш, кудумчуну өрү алзы ыдып берген. Оолдар дедир эгеш, узун кижиниң соондан сүрүп чорупкан. Дескен кижини чеже-даа узун-чаагай болза, хүннүң-не күш-культура кылып, маңажып, секция үспейн турган оолдар ышкаш боор ийикпе, элзэн халып чоруй, өө тынып, маңы оожумнап эгелзэн. Халып чадап чораан кижини ызырты четкеш, Артыш халаан уу-биле ооргазынче теверге, черге шөйлү берген. Оолдар шупту чыткан кижиниң кырында-ла барганнар.

— Канчап кааптың шак ол уругну?

— Чок, канчанмадым-даа.

— Чүге мегелеп тур сен, канчап турдуң, чугаала!

Чыткан кижини уругну канчанмаан-даа кижини-дир мен деп, анаа сонургааш, таныжып аар дээш тудуп алганын, тудуп аарга, ол уруг боду херим ишти кирээлем деп барганын чугаалаан. Чүгле ынча дептери билек, Чодурааны мегелеп, нүгүлдзэн сестер Артыштың бажынга

бир чүве-биле сопкан ышкаш кылдыр дээр, хорадаанындан бүгү күжү-биле чыткан кижини тепкилеп, эштерин база эвилелдеп, чүү-даа чок кылдыр тепкилеп каапканнар. Кылы часты бергенде, Чодураага буруузун миннир кылдыр чедирер дээр сорулгалыг, чыткан кижини тургузуп соккан, а ол хей, шимчевес. Тургуза соп эккээр-ле, демгизи олура дүшкеш турар. Мегеленип эзиринчеп турар-дыр дишкеш, кезек черге сөөртүп чоруп олурда, оозу киргиредир, кады кончуг тынгылаан соонда, бажы халайып, тынмастай берген. Оолдар корткаш, ола черинге каапкаш, кымга-даа, чүнү-даа чугаалап болбас деп дугурушкаш, тарап чана бергенер.

Ол-ла кежээ арны-бажы балыг, эткежинде хөй-ле көгерип калган ыжыктарлыг өлгөн кижиниң мөчү-сөөгүн чанындан эртип чыткан оолдар көрүп кааш, шагдаа черинге дыңнатканы-биле, тып алган. Ол дээр, кайда-даа ажилдавайн турар Солаан-оол Түлүш дээр аныяк кижини болган. Суурнуң чиңгине-даа чурттакчызы эвес, чоокта чаа күдээлдеп чедип келген. Каш ай ишти суурга чурттап келген-даа болза, орта ажил кылып, катааттарын-

олардан алызында кижизиг, орта кижилер үнер бе? Таанда суд чери база чүвени билер ыйнаан, ажырбас, хостаплаттар боор. Мындыг хевирлиг чугаалар кезек үеде суурну бир кылдыр чоруп турган.

Кымдан-даа артык Чодурааның сеткил-сагыжы аарып кээр. Уругнуң сагыжына чүү кирбес боор, колдуунда-ла эштериниң бакка боражы бергенине бодун буруудадырын бодаар. Баштайгы истелге үезинде-даа, судка-даа оолдарны өөредилгезин уламчылаар кылдыр хол үжүүнге үндүрерин дилеп, бүдүн школа мурнундан өргүдөл бижи, башкыларының, өөреникчилерниң аттарын салдырып алгаш, каш-даа дилег кылган. Каш ай эртип, школаны эштери доозуп алганда, оолдарның суду болган. Кем-херек болганының эртенінде-ле хоругдалга олурткан олчаан оолдарны үндүрбээн. Судка Чодураа шупту шыны чугаалап, оолдар буруу чок дээрзин бар шаа-биле шыныдып, дилеп чугаалаан. Суд ооң дилзэн өөренип көөр дээр болза-жок, оолдарны 8-8 чылдарга хосталгазын казып шиидип кааны аңаа улуг согуз болган. Суд төнгөндө, ону даргалап эрттирген судьяга кирерге, шииткелди хоойлу езугаар үндүрер, кижини амы-тынындан чарып, өлүр эттеп каан болганда, кандыг-даа кижиниң эргези бар-ла болгай, ону хоойлу камгалаар ужуруг дээр турар болган. Бир эвес Солаан-оолду эттевейн, оолдар тудуп, хүлүп алгаш, шагдаа черинге хүлээдип берген турган болза, ынчан оларны чүгле мактаар турган-дыр ийин. Хоойлуга чагыртыр болганда, суд шупту талазын кичизингилги өөренип көөр, ынчангаш оолдарга көвей чылдар бербээн, чигедир байдалдарын өөренип көргөн деп тайылбыр кылган.

Судхуралына оолдарның болчукчузунуң сестери Чодурааның бажына ол хүнден эгелеп, таңмаланып артып калган. Болчукчунуң чугаазының кол утказы мындыг. Амгы шагда кижилерниң мезү-шынарының баксыраанын, арагаже хандыкшаанын, каржы-бак апарганын чугаалап, ол бүгү тыва кижиниң төөгүзүгө турбаанын, Европада келген бакты эки чаңчылдардан чон ылгап билбес апарганын сайгарган. Тыва чуртунга кара-таакпы шаандан тура өзүп турган-даа болза, улус ону өскээр, эм-таң орнунга ажылап чораан, бо шагда аныяктар ону тыртып алгаш, караа көзүлбестеп, бичи уруг-дарыгны күштеп-күчүлөп турда, кыдында кижилер анаа көрүп олурбас ужуруг. Судтаттырып турар оолдар боттарының кыс эжиниң, арын-нүүрүн, алдар-адын камгалап, бужар бак күштекчи чорук кылырынга шаптыктаар сорулгалыг кога-раан кижини тепкилептерге, эндег болуп, амыдыраарына чугула органныр кем-дээнинден өлгөн-дир. Бо таварылганы сагышты-биле кылган өлүрүүшкүн деп болур бе? Мен бодаарымга, мында оолдар алдап кылган деп бодаар мен. Бир эвес бо оолдар чеде маңнай бербээн болза, чүү болур турганын догааштырары берге эвес, ону кижини бүрүзү билер силер. Ынчаарга ам бистин кыс уругларыны камгалаары эр хиндиктиг кижини бүрүзүнүң хүлээлгези-дир. Ынчангаш болчукчу бо оолдарның херзэн чик кеземче дүрүмүнче шилчидип, шенелде хуусаа бээрин судтан дилзэн.

Чодураа болчукчунуң сестерин кончуг чөптүг, шын кылдыр көрүп, суд эштери оолдарны шенелдеже үндүрүптер боор деп бодаарга, ындыг эвес болган. Эштериниң ынча узун хуусаада амыдыралының орун мунгаштап, чедип аар дээр күзелдериниң бүдеринге шаптык болур шииткелге черле чөпшээржи шыдаван. Тываның Дээди судунче, республика прокурорунче-даа бижириге, оолдарның кылдыгыларынга баштайгы истелге болгаш суд шын үнелелди берип, хоойлу езугаар кеземче дүрүмүн шын онааган деп көргөн. Судтуң шын азы шын эвес шиидип каанын билип алыры Чодурааның бөгүнгү чуртталгазында эңне чугула айтырыг апарган. Ол айтырыгга черле шын харыны тып аар сорулга-биле, журналист болур күзелинден ойталааш, Пермь университетиниң юридик-тиг факультетинче өөренип кирип алган.

Балчыи КЫРГЫС.

Чарлал — Реклама

ЭРТИНЕ СЕН, ЧАА-ХӨЛҮМ

Арбын чоннуң аргыжары
Ак-ла оруу белдирлешкен.
Аас-кежик чаяакчызы
Ава черим, алдын Чаа-Хөл.

Эртем-билиг оруум ашкан
Эге сөзүм Чаа-Хөлүм.

Ынак авам аазы-биле
Ыры, шүлүүм аянашкан.

Ындын сырын омаам хайныр
Ынакшыл-дыр, өөрүшкү-дүр.

Хакас, тыва, латыш, орус
Ха-ла дүңма, куда баарлар
Бай-Булуңум, Бош-Даг, Шаңчым,
Бурганым-Даа — өндүр черим.

Чамбы-дипти эргизе-даа,
Чаа-Хөлгө эглип кээр мен.

Вероника Чооду, ТР-ниң алдар-
лыг артизи, «Саян» ансамблиниң
база күш-ажылдың хоочуну,
Россияның «Культурага чедишкни-
ни» демдектиң эдилекчизи, Чаа-Хөл
кожууннуң алдарлыг ажилдакчы-
зы, Улуг-Хем кожууннуң хүндүлүг
хамаатызы.

Өндүр чонувусту март 13-те
15.00 шакта «Буян-Бадырғы» за-
лынга

«ӨЛДЕН АРТАР,
ӨРТТЕН АРТПАС»

деп өрт айыылынга когараан бажыңны тургузарыңга үнелиг
өмөк-дөмөк концертче чаладым.

Хүндүткел-биле, Вероника ЧООДУ,
ТР-ниң алдарлыг артизи.

Программада:

1. Уранчыткан концерт.
2. Үрбүн чуртувуска тураскааткан чечен шүлүктөр. Авторлар
шаңналдыг.

Өртээ: 300 рубль.

КОЛХОЗНИК

Сыгын кышкылаңың шунту херекселдер

Шунту улуска кышкы чингелделер!

АБТ ДЕРИИ, АБТТЫҢ ДЕРИГЛЕЛИ,
ЭЗЕР, ХОМУТ БАА, ЧУЛАР, ЧҮГЕН, МООЖА,
ХОМУТ, АБТ ДАГАЛААР КАДАГЛАР, АБТ
ЧАВЫНЧАА, КОЛУН, ЭЗЕНГИ, ДАГА, КИДИС

Абакан хоорай, Игарская кудумчузу, 5 ("Али" р-н) 8-901-678-9999

Минусинск хоорай, Чайковский кудумчузу, 49 8-901-678-7777

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района Чаа-Холь-
ский кожуун Республики Тыва поступило заявление
от гр. Российской Федерации Канзан Леонида Вла-
димировича о предоставлении земельного участка в
аренду на 20 лет из земель населенных пунктов — для
индивидуального жилищного строительства, располо-
женного по адресу: Российская Федерация, Республика
Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Урбюнская,
д. 1а общей площадью 1000 кв. м. с кадастровым
№ 17:14:0102001:220 (Постановление об утверждении
схемы расположения земельного участка на кадастро-
вом плане территории от 24.11.2020г. № 614).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данных
участков, в течение тридцати дней со дня опубликования
и размещения необходимо подать письменное заявле-
ние, также для ознакомления со схемой расположения
земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва,
Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел
по земельным и имущественным отношениям админи-
страции Чаа-Хольского кожууна, тел. 8 (394) 43-2-12-18.
Дата окончания приема заявлений: 10.04.2021г.

Администрация муниципального района
Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва

Информационное сообщение о проведении открытого
аукциона по заключению договоров аренды
и купли-продажи земельных участков

Администрация муниципального района «Чаа-Хольский
кожуун Республики Тыва» на основании постановления пред-
седателя администрации «О проведении открытого аукциона
на право заключения договора» № 118 от «09» марта 2021 года
извещает о проведении открытого аукциона по заключению до-
говоров аренды и купли-продажи земельных участков.

Аукцион состоится «13» апреля 2021 года в 15:00 ч. в адми-
нистрации Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва,
Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, на 2 этаже в зале
заседаний.

Для участия в торгах допускаются физические лица и юриди-
ческие лица. Один заявитель вправе подать только одну заявку
на участие в аукционе. Заявка на участие в аукционе, посту-
пившая по истечении срока ее приема, возвращается в день ее
поступления заявителю.

Предмет аукциона: заключение договора аренды.

Лот № 1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко
Канмылдыг общей площадью 1200000 кв.м., кадастровый
номер 17:14:0801003:119, разрешенное использование — живот-
новодство.

Начальная цена — 4400, Размер задатка — 880, шаг аукци-
она — 132.

Лот № 2: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, м. Терезин об-
щей площадью 59995 кв.м., кадастровый номер 17:14:0502003:53,
разрешенное использование — животноводство.

Начальная цена — 4950, Размер задатка — 990, шаг аукциона
— 148,50.

Лот № 3: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко
Бел ховузу общей площадью 200000 кв.м., кадастровый номер
17:14:0720001:114, разрешенное использование — выращивание
зерновых и иных сельскохозяйственных культур.

Начальная цена — 4300, Размер задатка — 860, шаг аукциона
— 129.

Лот № 4: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко
Ха-Хаан общей площадью 300000 кв.м., кадастровый номер
17:14:0000000:252, разрешенное использование — животновод-
ство.

Начальная цена — 5000, Размер задатка — 1000, шаг аук-
циона — 150.

Лот № 5: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко
Чаш-Тал адаа общей площадью 47525 кв.м., кадастровый номер
17:14:0601001:339, разрешенное использование — выращивание
зерновых и иных сельскохозяйственных культур.

Начальная цена — 2700, Размер задатка — 540, шаг аукциона
— 81.

Лот № 6: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, м. Терек общей
площадью 200001 кв.м., кадастровый номер 17:14:0601003:140,
разрешенное использование — животноводство.

Начальная цена — 4000, Размер задатка — 800, шаг аукциона
— 120.

Лот № 7: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местеч-

ко Терек общей площадью 119434 кв.м., кадастровый номер
17:14:0601003:265, разрешенное использование — выращивание
зерновых и иных сельскохозяйственных культур.

Начальная цена — 4700, Размер задатка — 940, шаг аукциона
— 141.

Лот № 8: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Ак-Дуруг,
ул. Шивилиг № 4Б общей площадью 1500 кв.м., кадастровый
номер 17:14:0201010:491, разрешенное использование — ого-
родничество.

Начальная цена — 3600, Размер задатка — 0, шаг аукциона — 0.

Предмет аукциона: заключение договора купли-продажи.

Лот № 9: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко
Бош-Даг общей площадью 20000 кв.м., кадастровый номер
17:14:0801003:118, разрешенное использование — для ведения
личного подсобного хозяйства.

Начальная цена — 11000, Размер задатка — 2200, шаг аукци-
она — 330.

Лот № 10: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь,
м. Харагань-Хову общей площадью 24723 кв.м., кадастровый
номер 17:14:0502001:7, разрешенное использование — для веде-
ния личного подсобного хозяйства.

Начальная цена — 10000, Размер задатка — 2000, шаг аукци-
она — 300.

Лот № 11: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Булун-
Терек, с северной стороны земельного участка по ул. Надажап
д. 11 кв. 2 общей площадью 1500 кв.м., кадастровый номер
17:14:0301011:171, разрешенное использование — огородничество.

По лотам ограничений и обременений в использовании зе-
мельных участков нет.

Заявки на участие в аукционе принимаются по рабочим дням
с 10 марта 2021г. по 10 апреля 2021г. в отделе по земельным и
имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского
района по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с.
Чаа-Холь, ул. Ленина д. 8 с 9:00ч до 18:00ч.

Сумма задатка должна поступить на расчетный счет ор-
ганизатора торгов до 18:00 ч «10» апреля 2021 года. (КБК
000000000000000000510, УФК по РТ (Администрация Чаа-
Хольского кожууна), ОТДЕЛЕНИЕ — НБ Республики Тыва, ИНН
1715001332, ОКТМО 93656440101, БИК 019304100, КПП 171501001)

Для участия в аукционе претендент должен предоставить
одновременно:

1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукционе с указа-
нием реквизитов счета для возврата задатка;

2) копии документов, удостоверяющих личность (для физи-
ческих лиц);

3) нотариально заверенные копии учредительных документов
и свидетельства о государственной регистрации юридического
лица;

4) доверенность на лицо, уполномоченное действовать от
имени заявителя при подаче заявки на участие в торгах;

5) документы, подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-сайте адми-
нистрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.rtyva.ru/> и на
официальном сайте РФ для размещения информации о про-
ведении торгов torgi.gov.ru.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
В.А. ПЕТРОВ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
Менеджер — Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: А.А. Лагбы — 2-17-94
Чагаалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
кзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг
саннары болгаш өске-даа фактыла-
ры, дындагылары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ

ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1161 рубль.

Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУҢ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5183 кезек